

В. Г. США
3-63

ІЦХАК БАШЕВІС-ЗІНГЕР НА РОЗСУД ДО МОГО ТАТА

Іцхак
Башевіс-Зінгер

Лауреат
Нобелівської премії
з літератури
1978

1904—1991

ІЦХАК БАШЕВІС-ЗІНГЕР

НА РОЗСУД ДО МОГО ТАТА

Вибрані оповідання

Упорядкування, передмова та переклад
Фаїни Браверман-Горбач

Київ
Головна спеціалізована редакція літературн
мовами національних меншин України
Б-КА ІЗДАВЦІВ АРЦМАНА

**ББК 84.7СПО=ЄВР
Б33**

**.Випущено на замовлення Державного комітету
інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України
за Національною програмою випуску соціально значущих видань**

**Рецензент Тищенко Д.В.,
редактор часопису «Маме-лошн» (м. Одеса)**

Художнє оформлення Віктора БАРИБИ

ISBN 966-522-022-5

**© Ф.Г. Браверман-Горбач,
упорядкування, передмова,
переклад, 2000
© В.І. Баріба, художнє
оформлення, 2000**

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

Автор представлених у збірнику оповідань — всесвітньо відомий класик сучасної єврейської літератури мовою їдиш, лауреат Нобелівської премії Іцхак Башевіс-Зінгер — народився 14 липня 1904 року неподалік від Варшави, в містечку Леончин, у родині тамтешнього рабина Зінгера. Згодом сім'я переїхала до Варшави, де мешкала в кварталі єврейської бідноти. В будинок під числом 10 по вулиці Крохмальній, у невелику, скромно обладнану квартиру приходили до свого рабі мешканці кварталу — ремісники, власники дрібних крамничок, бідні вдови, нужденні бідолахи, — кожний зі своїми скаргами, негараздами, позовами, адже рабі був водночас рабином, вчителєм та суддею.

Малий Іцхак пильно стежив за всім, що відбувалося в кімнаті, де батько приймав прихожан. Ця кімната мала назву «Безднштуб», тобто приміщення (штуб) равинського суду (Бейт-дін, або скорочена розмовна форма Бездн). Його пам'ять закарбувала все почуте та побачене до подробиць, чітких і виразних, як ті льодові візерунки на вікнах, що так вражали хлопчика своїми екзотичними контурами. Хлопчик підростав, мінялися враження, ускладнювався життєвий досвід, проте пам'ять про Крохмальну ніколи не зрадить, ця пам'ять виведе його на дорогу загальної визнаності та шани.

Думка про те, щоб написати спогади про Крохмальну, зародилася давно, ще коли юнаком майбутній письменник відкрив для себе єврейських класиків Менделе Мойхер-Сфоріма, Шолом-Алейхема, Переца, Аша, Бергельсона, що

писали мовою їдиш, а також Тургенева, Толстого, Чехова, Мопассана та інших всесвітньо відомих письменників у перекладі на їдиш.

Бажання писати пробуджене було також прикладом старшого брата та старшої сестри, досить знаних свого часу літераторів. Старший брат, Ізраїль-Йошуа Зінгер якийсь час (1918 рік) працював у Києві в єврейській газеті, дружив з видатним єврейським поетом Перецом Маркишем та іншими діячами єврейської культури на Україні. Оскільки старший брат підписував свої твори прізвиськом Зінгер, Іцхак використовував різні псевдоніми, а згодом вирішив приєднати до свого дійсного прізвища Зінгер ім'я своєї матері, Башеви, у відповідній відмінковій формі: Башевіс, тобто Башевин, син Башеви. Звідси прізвисько Башевіс-Зінгер, яким письменник підписував свій значний літературний доробок — романи, оповідання, книжки для дітей та більше трьох сотень новел.

Під час однієї з численних зустрічей з читачами письменника запитали, коли він почав писати. З властивим йому дотепом Башевіс-Зінгер пояснив: коли запитали в акушерки, хто народився, — щойно я побачив світ, — хлопчик чи дівчинка, та відповіла: письменник. Можливо, така дотепна відповідь мала свої підстави, але достеменно відомо, що початок творчого шляху письменника датується 1925 роком, коли два його оповідання побачили світ у літературному альманасі «Літераріше блетер» у Варшаві. Так само відомо, що закінчився його творчий пошук 27 липня 1991 року в Маямі (США), коли письменник пішов з життя.

З 1935 року Башевіс-Зінгер живе в Америці, куди він емігрує з Польщі за порадою та з допомогою свого старшого брата. Там починається його робота над серією новел, що поєднують у собі риси мемуарно-біографічної та белетристичної прози. 15 маленьких оповідань у нашому збірнику яскраво ілюструють жанрову специфіку мемуарної прози письменника.

Як писав автор у передмові до одного з видань збірника новел «Равинський суд у хаті мого батька» («Майн татнс Безднштуб»), збірника, з якого відібрані новели, «...ця книга розповідає історію однієї сім'ї, тісно пов'язану з історією одного равинського суду, про покоління євреїв, що жили у Східній Європі до другої світової війни, з їх сподіваннями, radoщами, добродіями одних чи непорядністю інших. Проте обов'язкове виконання Заповідей залишається в свідомості, в душах, вчинках мешканців єврейських гетто в містах, містечках, селах, хуторах тією життєдайною силою, яка наповнює смыслом їх часто нужденне буття».

Башевіс-Зінгер писав твори виключно мовою їдиш та друкувався здебільшого в американських часописах на їдиші. Коло його читачів було, звичайно, досить обмеженим, аж поки в 1953 році з'явився переклад англійською мовою оповідання «Наївний Гімпл», з якого почалася популярність та визнаність письменника. Його твори перекладені багатьма мовами світу. Сподіваємось, що наш збірничок, ставши першим виданням українською мовою деяких взірців новелістики Башевіса-Зінгера, не залишиться останнім.

Починаючи з 1978 року, коли Башевіс-Зінгер отримав Нобелівську премію, український читач має змогу познайомитися з деякими творами письменника у перекладі російською мовою. В 1978 році журнал «Иностранная литература» надрукував декілька новел, потому з'явився переклад роману «Шоша» в журналі «Урал». Можна познайомитись з романом «Раб», з оповіданнями для дітей, завітавши до однієї з єврейських бібліотек. Слід зауважити, що більшість перекладачів послуговуються англословним текстом, який є своєрідним варіантом оригінального тексту на їдиші. Представлені в цьому збірнику переклади мають своїм першоджерелом тексти на їдиші.

Знайомство з творами Башевіса-Зінгера в оригіналі сприяло тому, що я поринула в світ свого дитинства, своєї рідної мамелошн, мови, якою я не користувалася майже 50 років. У мене виникло бажання поділитися своїм захопленням малою прозою письменника, я почала перекладати його новелки, першою побачила світ у часописі «Всесвіт» у 1994 році «Чому кричали гуси?».

Мене, філолога, робота над перекладами новел Башевіса-Зінгера захопила, проте не все давалося легко. Особливо кропіткою була робота над поняттями філософсько-теологічного характеру, пов'язаними з тією часткою спадщини єврейського народу, від якої моє покоління було відчужене протягом десятиліть. Слід також зауважити, що мовою їдиш кожне таке термінологічне поняття або окремо взятий термін вимовляється інакше, ніж на івриті, а тому проблема семантико-понятійної відповідності ускладнювалася ще й проблемою фонологічної адекватності, а в тексті Башевіса-Зінгера вся лексика теолого-філософського характеру, та й частина побутової лексики, виражені на івриті. Наприклад, добре знане слово «галут» сприймається в тексті на їдиші як «голес» або «гулес». Таких випадків десятки, про кожний з них читач у той чи інший спосіб має бути упереджений. У кінці українського перекладу додається тлумачний словничок окремих слів, словосполучень та власних імен, пов'язаних з єврейськими культурою та звичаями.

Текст оригіналу та перекладу йдуть біч-обіч, формальною ознакою співпадання текстів є співпадання поділу на абзаци, слідування «крок за кроком», тобто максимальне наближення перекладу до оригіналу.

Сподіваємось, що збірник стане у пригоді для широкого читацького загалу — любителів творчості Башевіса-Зінгера, викладачів їдишу та учнів, науковців-філологів, які зможуть познайомитись з його оповіданнями в оригіналі чи в перекладі.

Фаїна БРАВЕРМАН-ГОРБАЧ

Ще їдиш далеко не сказав
своє останнє слово. Ще багато
в ньому скарбів, прихованих
від великого загалу. Це мова
святих мучеників, мрійників,
заглиблених у таїни Кабали,
збагачена гумором і спогадами,
що їх люди не повинні забути.
Їдиш — це мудра невибаглива
мова нас усіх, це ідіома
заляканого людства,
що сподівається.

Іцхак БАШЕВІС-ЗІНГЕР

ПРО ДІДУСІВ ТА БАБУСЬ

Про сім'ю моєї мами я знав багато чого. Хоч батько походив із більш знаної сім'ї, аніж мішпоха моєї матері, він рідко розповідав про себе, про своє коріння. Його батьком був реб Шмуель, рабин із Томашува. Батько реб Шмуеля, реб Ішайя Кінскер, був хасидом — ерудитом, але він не став Клей Койдеш, не посів посади в релігійній общині. Його батько, реб Мойше, відомий під ім'ям Варшавський мудрець, був автором одного з Ігерес га Койдеш. Його батьком був реб Товіа — рабин у Щецині, а рабин у Найфелді (Новому Полі) був батьком реб Товії, звали його реб Мойше. Оцей реб Мойше був учнем Баал-Шема. Батьком реб Мойше був Жорківський рабин Цві Гірш.

Ще глибше сягає коріння родоvodu дружини реб Шмуеля, моєї бабусі Темерл.

Про дитячі роки мого батька я дещо знав із його скупих розповідей. Його батько, дід Шмуель, не бажав стати до служби мойре хойроо, рабина, бо волів повністю віддатися вивченню Кабали. Дотримувався всіх постів, за вранішньою молитвою так рясно потів, що бабуся мусила щодня міняти йому сорочку, а це за тих часів було нечуваною розкішшю. Мати моєї бабусі Темерл, та й сама бабуся, тримали невелику ювелірну крамничку, що давало змогу утримувати сім'ю. Саме так водилося в єврейських сім'ях у ті часи — дружина народжувала дітей, куховарила, вела дім та ще й приносила в дім заробіток — парносе. Чоловіки вивчали Тору та служили Всевишньому. Наші бабусі ніколи не скаржилися. Навпаки, дякували Богові, що дав їм ученого чоловіка — а талмід хохем. Аж на старості літ дід Шмуель став-таки мойре хойроо, коли бабуся, вочевидь, уже не здужала заробляти на шматок хліба.

Дідусь Шмуель був людиною замкнутою, наче він дав обітницю мовчки прожити своє життя. Бабуся Темерл раділа спілкуванню з людьми, які її теж любили. Її матір'ю була та сама Гінде Естер, якій славетний реб Шолом з Бельць подав стільця, коли вона його відвідала. Лише одного воліла бабуся Темерл усією душею — щоб діти та онуки вивчали Тору.

Її старший син, реб Ішайя, після одруження оселився в Рогатині (Галичина), став багатієм та хасидом, пристрасним послідовником рабина з Бельць. Обидві дочки одружилися з угорськими євреями та жили в Угорщині. Середущий син рано помер. Наймолодшим з її дітей був мій батько. Вона віддала йому всю силу своєї любові, бо він — її нахес — радість та вдоволення. Він заглибився в Учення, весь віддався лише їдишкайт — єврейським звичаям. Настали часи, коли чимало молоді цікавилось справами мирськими, одягались по моді, читали часописи та журнали гебрейською мовою, що іноді потрапляли до Томашува, поширюючи новини про Гаскалу — Єврейське Відродження. Мого батька всі ці нові звичаї не зачепили анітрохи. Він навіть чути про них не бажав. Він одягався за традицією у білі панчохи, на шию накидав шалик, мав довгі пейси. Його мрією було стати цадиком — праведником. Уже в 15 років почав писати власний коментар до Талмуда. Інші хлопці його вважали

за батлена — несьогосвітнього. Не було в нього часу на пустопорожню балаканину з ними. Навіть на Хануку він не грав у цидульки, вовка-ягнятка, в карти. Йому докоряли так само, як Йосефу докоряли брати: мовляв, пихатий, зневажливий, веде себе наче той бен-іхідл — синочок-одинак.

Бабуся хотіла посватати його молодим. В якихось 16 років у батька вже виросла руда борода, але зі сватанням йому не дуже щастило: багаті євреї вже не цікавились такими старозавітними женихами, та й бабуся не бажала багатіїв, а лише рабинів. Врешті-решт, батька було засватано, але наречена передчасно померла. Тим часом підійшов призов. Чи могла бути більша біда для такого хлопця, ніж піти на царську службу? Причинити своєму коханому синочку якоїсь вади бабуся відмовилась. Дідусь реб Шмуель знав один вихід: молити Всевишнього.

Була в ті роки така штука, називалась «легатою», тобто «пільгою». Кидали жереба — якщо рекрут витягував більше число, його звільняли. Тато витяг таке число. Не довелось йому роздягатися перед лікарями, ходити голим серед гоїм — неєвреїв. Він завжди розповідав про це як про прояв великого милосердя до нього Господа.

На той час, коли батько уникнув служби, для всіх було очевидним, що це вже зовсім не юнак. Він виглядав неодруженим євреєм у роках. Коли його бачили на вулиці в панчохах та туфлях, при статечній бороді, довгих пейсах, з підперезаним попереком, з ермолюю під оксамитовим капелюхом, то гадали, що то крокує статечний хасид. Холостяцькі повадки його обходили. Душею та тілом, усім життям він віддався їдишкайт. Він остерігався зайвого слова, довго молився. Одного йому бракувало — талеса — ритуальної накидки при молитві одруженого. Молодики в начищених до блиску черевиках, у золотих окулярах кепкували, — мовляв, хоче Пінхас-Мендл стати рабі, та це було правдою. Батько мріяв підніматися щабель за щаблем до височин мудрості, просвіти, шляхетства, поки стане достойним звання а Гутер-їд — чудотворець. Окрім вивчення окремих розділів Талмуда та Гемари, батько заглядав у хасидські книжки і почав захоплюватися навіть Кабалою. Для бабусі Темерл все це було відрадою, нахес,

але ж поведінка батька вже не відповідала велінням часу. В господах самих рабинів повіяло іншим духом. Їхні доньки читали світські книжки, одягались по моді, їздили на курорти, виходили на прогулянки, розмовляли «дайчмеріш» (оніменчений їдиш), траплялося, що невістки рабина, збираючись за кордон, наряджались у капелюшки. Самі рабини ставали людьми практичними, розумілися на комерції, світських справах, медицині, фінансах. Тато був занадто несьогосвітнім, щоб стати зятем таких рабинів, вони теж бажали бодай трішечки світськості.

Та ось підвернулося сватання до доньки рабина з Білгорая. Його ім'я славилось на всю округу, його знали в інших містечках. Раніше він був рабином у Мацієві, що поблизу Ковеля. До того — в Пурицьку Шедлецької губернії. Дід був старосвітським рабином, поводився як його попередники. Приїхала якось до Білгорая трупа мандрівних акторів, збирались дати виставу. Одягнув дід свого тузлика, пішов до клуні, яку перетворили на театр, та розігнав акторів разом із публікою. Білгорай розташований по сусідству із Замосцем та Щебжешином. У Щебжешині мешкав апікойрес — атеїст Яків Райфман, Замосць був фортецею польських прихильників Єврейського Відродження. Та дід робив усе можливе, щоб не впустити Гаскалу у Білгорай. У цьому йому допомагали старі господарі — балебатім та хасиди. Двоє троє просвітителів, що там опинилися, прозивали діда мракобісом, фанатиком, проте ж мали до нього повагу, дерех-ерец, та ще й побоювались діда. Високий, широкий в плечах, міцний, із здоровими зубами, з копицею волосся на голові, дід прекрасно володів майстерністю усного рахунку, граматиною, ще мав гострого язика та рішучу невблаганність старосвітських. Доки він жив, доти Білгорай залишався набожним містом — а фруме штот.

Коли почали сватати татові молодшу доньку рабина з Білгорая Башеву, він трохи злякався. Так, це правда, рабин з Білгорая праведний єврей — цадик, але вважали, що він майже міснагід — противник хасидизму. Укорінений у старі звичаї, він вважав хасидизм за якийсь новий звичай, а все нове — трейф, нечисте. Мій білгорайський дід поважав Тору, а всі ці хасидські пісеньки, поїздки до хасидських рабинів, втручання у вищі сфери — не для

нього. Він керував містом міцною рукою, власні домо-
чадці тремтіли перед ним. До того ж два його сини —
розумники, були занадто гострими на язик. Від Білгорая
до Томашува зовсім близько, в Томашуві все знали. Тато
боявся, що не підійде до цього жорсткого дому.

Проте відмовитись від сватання теж було справою не
із легких. Очевидно, стати зятем білгорайського рабина
було приречено самим небом. Мамі в ту пору виповни-
лось всього 16 років, але вона вже славилась своїм розу-
мом та вченістю.

До мами сватались двоє женихів, один із Любліна —
син багатія, а другим був тато. Дідусь запросив доньку до
своєї кімнати, в якій він приймав відвідувачів у судових
справах, та спитав, кого вона вибирає — жениха з Люб-
ліна чи з Томашува.

— Хто з них краще знається в Ученні?

— Томашувський.

Цим все вирішилось.

На заручинах мішпоха тата завдала сорому маминій
сім'ї. Бабуся Темерл була одягнута, як одягались сто років
тому. Такого очіпка, оздобленого шлейфом, намистом та
стрічками, вже не можна було ніде побачити. Посеред
тижня вона напнула криту атласом кожушину з часів
короля Собеського. Мова в неї теж була досить архаїч-
ною. Тато мав вигляд не нареченого, а свекра. Дідусь
Шмуель майже мовчав. Дружки розмовляли з батьком
про комерційні справи — купівлю-продаж будинків,
годинників, про подорожі, різні міста, політику, але мій
батько ні в чому іншому, крім служіння Богові, не
розбирався. Ні слова російського чи польського він не
знав. Він ще адресу тоді не вмів написати. Його світ
обмежувався Торою, молитвою, дотримуванням запові-
дей, заповітами. Все інше розцінював як спокусу нечис-
тою силою, злим духом, лапітутами — домовими.

Мама дуже збентежилась, коли побачила рудоборо-
дого мужчину, якого назвали її нареченим. Але почувши
його вчену розмову із своїм батьком, вона отямилась та
відразу ж його покохала. Вона сама мені про це
розповіла. Їй сподобалось, що наречений старший від неї
на 5 років. Бабуся Темерл подарувала мамі золотий
ланцюжок, такий масивний, що його важко було на шиї
носити. Цьому ланцюгові було років 200. Дівчата прихо-

дили подивитись на це диво. Замочок на ланцюжку був такий, що його вже ніхто з майстрів золотого лиття не робив. Мамі всього було 16 років, та бабуся Темерл вже задалегідь завела з нею розмову про те, яке то буде щастя для неї знаходитися поруч із моїм батьком у раю.

Моя білгорайська бабуся Хана була гострою на язик та трохи жорсткою, природженим скептиком. Вона будь-кого могла звести на ніщо та дістати під сьоме ребро, хоч була набожною. А з уст моєї бабусі Темерл текли мед та істини з Хумеша — П'ятикнижжя. Бабуся Хана любила повчати, а бабуся Темерл світилася небесною радістю. Бабуся Хана в усьому вбачала вади, тоді як бабуся Темерл майже в усьому пізнавала чудо Боже. Бабуся Хана хотіла знати задалегідь, чим зароблятиме на життя мій батько після 8 років у приймах, які йому було обіцяно. На що бабуся Темерл, сміючись, відповіла: «Що значить, з чого будуть жити? Хіба Всеблагий не дає прокорму всім — від зубра до моли? Хіба не давав, не сипав манну для євреїв у пустелі?»

Бабуся Хана відказала:

— Це було колись, не тепер.

— Творець той самий, — зауважила бабуся Темерл.

— Теперішні люди не варті таких чудес, — продовжувала сперечатися бабуся Хана.

— Хто бажає, той може тепер бути добрим та богобоязним, — не здавалася бабуся Темерл.

— Одна муха — це ще не прихід літа, — наполягала на своєму бабуся.

— Весь світ тримається заради 36 праведників... Всі ми живемо їх заслугами.

Ось таким приблизно чином порозумілися обидві свахи — мехутенестес. Бабуся Темерл повернулася до Білгорая зі своїм сином, вона світилася від щастя, сповнена подяки за те, що її син попав у такі хороші руки. Дідусь реб Шмуель мовчав. Білгорайський дідусь, реб Яков Мордехай знову зайнявся своїми молитовниками. Бабусю Хану охопив великий смуток. Вона, бідна, передчувала, яким важким буде життя її наймолодшої доньки...

ЧОМУ КРИЧАЛИ ГУСИ?

Розповіді про демонів та
про сяку-таку нечисть, що переслідує людей в їхніх домівках чи населяє льохи, не раз можна було почути в нашому домі. Батько залюбки розводився про ці речі. Передусім — тому що вони займали його увагу; а по-друге, заради дітей, що їх велике місто збиває з пуття: забагато вони бачать, усюди ходять, читають казна-що. Тож не зайве їм нагадати, що існують якісь непізнавані речі, якісь таємничі сили.

Одного разу тато розповідав нам таку історію. Якщо не помиляюсь, автором книги, де було надруковано цю історію, вважали рабі Еліягу Грайдікера чи якогось іншого рабина з роду Грайдікерів. Йшлося там про дівчину, в яку вселились аж чотири нечисті сили. Ті демони лазили по її кишках, здували її черево, а з черева

залазили в ноги. Рабин вигнав з дівчини нечисть, засурмивши у шофар, проказавши святі заклинання і покадивши магічним зіллям...

А коли хто слухав батька з недовірою, його це дуже допікало. «То що, — казав він схвильовано, — виходить, рабі Грайдікер був брехуном? І всі рабини, цадики, гаони — також брехуни? А всю правду знають лише богохульники? Гвалт, як же можна допуститися такої омани!»

Раптом відчиняються двері, і входить якась жінка. В руці у неї кошик, а в кошику дві гуски. Жінка вочевидь була чимось налякана, волосся в неї геть розпатлалось, на обличчі застигла нервова гримаса. Тато нічого того не помітив, бо ніколи не дивився на чужих жінок, а от ми з матір'ю відразу завважили, що гостя страшенно приголомшена й розгублена.

— Що сталося? — запитав тато, повернувшись до жінки спиною, щоб, боронь Боже, не глянути на неї.

— Рабі, маю до вас дуже незвичайну справу.

— Яку саме? Щось жіноче?

Якби гостя відповіла ствердно, мене б негайно вирядили з хати. Але вона промовила:

— Та ні, йдеться про оцих моїх гусок.

— Гуски? А що таке з ними?

— Рабі, дорогенький, гуски від різника, як слід випатрані: голови одрізала, потрушок увесь вибрала, кишки викинула, — а вони кричать, мов живі... та так жалісно...

Почувши таке, тато аж зблід, а я страшенно злякався. Зате мати, яка народилася в сім'ї міснагідів, була за натурою скептиком.

— Різані гуси не кричать, — твердо промовила вона.

— Ой, ребець, ось ви зараз почувете! — пообіцяла жінка.

Вона взяла з кошика одну гуску й поклала її на стіл. Потім узяла другу. Безголові, випатрані — звичайнісінькі різані гуси...

На маминих устах з'явилася поблажлива посмішка.

— То оці гуски кричать?

— Зараз почувете!

Тримаючи обіруч одну гуску, жінка торохнула нею по другій, що лежала на столі. Ту ж мить почулося таке надсадне та жалісне гелготіння, що я аж похолов. Відчув, як волосся на голові стає дибки. Захотілось мерщій

В-3 А І М ШРАДИМА...

тікати світ за очі. Але де там тікати! Від жаху мені перехопило горло, і я заревів, сховавши голову в маминій пелені, наче трирічне маля.

Забувши, що йому належить триматися спиною до жінки, батько кинувся до столу. Його руда борода тряслася. В синіх батькових очах зблиснув вогник остраху — але водночас і тріумфу: отже, не лише рабі Грайдікерові надходили знаки з небес... чи, може, це прояв нечистої сили, самого диявола?..

— Що ви тепер скажете, ребець? — спитала жінка.

Мати стояла похмура, вже без посмішки, з ледь помітним злим поблиском в очах.

— Не розумію, що з ними коїться! — невдоволено пробурмотіла вона.

— Може, хочете ще раз почути?

І знову жінка шкварнула гускою об гуску, і знову розлігся той моторошний крик забитої ножем різника птиці, що в ній незбагненим дивом лишилися якісь сили, неначе бажання звести порахунки з живими, помститися їм. Я затіпався, мов у пропасниці, ніби хтось навідліг ударив мене.

Хрипким, уривчастим голосом тато запитав:

— То як, хтось іще має сумніви щодо існування Творця?

— Ой рабі, що ж мені тепер робити? Куди піти? — тужно лебеділа жінка. — За що мені таке лихо? Що мені тепер з цими гусками робити? Може, до рабина піти? Може, зарізані не як слід? А може, мезуза потребує перегляду? Страшно мені додому повертатися з ними! Хотіла зварити суботній обід, а теперечки боюся повертатися з цими гусками додому! Може, вони нечисті? Може, як люди радять, загорнути їх у полотно та закопати? Бідолашна я, небех, нещасна! Дві гуски! Я ж бо віддала за них купу грошей!

Тато, видимо, не знав, що й відповісти. Лише розгублено позирав на книжкову шафу: в котрійсь із книг, напевне, є відповідь, але в котрій?.. Раптом він глипнув на маму й сердито вигукнув:

— Що ти тепер скажеш?!

Материне обличчя якимось дивно змінилося. Риси його загострилися, погляд став напружений, гнівний та трохи наче сором'язливий.

— Я хотіла б ще раз почути! — чи то прохаючи, чи то наказуючи, промовила вона.

І втретє жінка шкварнула гускою, і втретє розлігся той крик, схожий на передсмертний лемент жертвовного ягняти.

— Усе воно за гріхи наші, — повчально проказав тато. — Сказано ж бо: не покаються зловиві, навіть на порозі геєни стоячи... Заперечують очевидне, вперто чіпляються за своє... — Він поглянув на маму так, наче хотів сказати: «І ти не краща».

Запала тривала мовчанка, яку врешті порушила наша гостя:

— То як, ребецн, забиті гуски не кричать?

Раптом зринув сміх. Сміялася мама, і від того її сміху ми всі аж здригнулись. Якесь шосте чуття підказало мені: ось зараз мати переведе нінащо ту величну драму, що розігралася на наших очах.

— А горлянки з гусок ви повитягали? — спитала вона.

— Горлянки?.. Та н-ні...

— Витягніть горлянки, — порадила мама, — і гуски не кричатимуть.

Батько спалахнув гнівом.

— Які горлянки? До чого тут горлянки?!

Мама схопила одну гуску, запустила свої тоненькі пальчики в гусячу шию і щосили смикнула за колінчасте горличко, витягаючи трубку, що веде від голови до легенів і по-вченому називається трахея. Крізь цю трахею птиця дихає і голос подає. Потім мама схопила другу гуску й так само видерла в неї горлянку. Приголомшений, але й чимало потішений, стежив я за рішучими діями матері. Її руки були геть замащені кров'ю, а вираз обличчя відбивав стан душі розгніваного раціоналіста, що його серед білого дня залякують якоюсь чортівнею.

Батько спостерігав усе те, блідий, спокійний, трохи засмучений. Логіка, бездушна логіка брала гору над вірою, виставляючи Творця на глум.

— А тепер, будьте такі ласкаві, киньте одну гуску на другу! — звеліла мама.

Запала майже врочиста очікувальна тиша: наближалася вирішальна мить. Якщо залунає гусячий крик, тоді мама прогала — її раціоналістична амбітність і всеосяжний скепсис, успадкований від вельми вченого батька-

міснагіда, зазнають нищівної поразки. А проте я, хоч і був дуже наляканий, подумки щиро молився, щоб гуси таки закричали, і то якнайгучніше, аби їх почули всі на вулиці та поприбігали до нас...

Та ба! Гуси лежали безживні й німотні, як і годиться двом зарізаним гускам з видаленими трахеями.

— Дай-но мені рушника! — повернулася до мене мама.

Прожогом кинувсь я по рушника, і на очі мені набігли сльози. Мама ретельно витирала руки, як ото поважний хірург після важкої операції.

— От і по всьому! — переможно підсумувала вона.

— Що ви скажете на це, рабі? — спитала жінка.

Тато кахикнув, щось буркнув, тоді зняв свого картуза й почав ним обмахуватись.

— Нічого подібного ніколи не чув і не бачив, — нарешті здобувся він на відповідь.

— Я також, — підтримала його жінка.

— Та й я теж, — докинула мама. — Одначе завжди треба шукати якогось пояснення... Забиті гуси не можуть кричати!

— Чи можу я забрати ці гуски й приготувати з них страву? — запитала жінка.

— Звісно, забирайте і засмажте їх на суботній обід, — авторитетно порадила мама. — Не бійтеся, на сковорідці вони не кричатимуть.

— А ви як скажете, рабі?

— А чого ж, — буркнув тато. Він не був цілком певний, що гуски відповідають усім вимогам до суботньої трапези, але й заборонити їх до їжі не мав підстав.

Жінка з гусками пішла, мама подалася до кухні, і я залишився наодинці з батьком. Раптом він заговорив до мене, наче до дорослого:

— Твоя мати пішла вдачею в твого діда, рабина з Білгорая. Він таки великий знавець Талмуда, але надто вже раціональний. Мене остерігали з цього приводу, ще перед тим, як ми побрались... — І тато розвів руками: а тепер, мовляв, уже нічого не вдієш...

ТАТО СТАЄ «АНАРХІСТОМ»

На Месію в нашому гомі не просто сподівалися, про нього йшли розмови щодня. Парносе — заробітку майже не було. Батько з великим жалем бачив, як псуються діти. Варшава кишіла сіоністами, страйкарями та просто євреями, що нехтують суботою, не пильнують кошерну їжу. Берлін явив батькові приклад міста, де віруючих євреїв запхнули десь у закуток, а навкруги все було як у неєвреїв. Куди все це приведе? Вихід лише один: прихід Мошіаха — Месії, він покладе кінець злидням, галуту, безбожжю. Тато часто розмовляв зі мною про Мошіаха, повторюючи, що, якби євреї дотримувалися бодай двічі суботи, — прихід Мошіаха відбувся б. Те, що все залежить від нас, євреїв, що провина за всі наші негаразди на нас самих, — наполегливо повторювалось при кожній нагоді.

З Радзимінської молельні, де батько молився, він час від часу повертався з вантажем новин та усяких планів. Ми всі знали: якщо батько прудко підіймається сходами, то вже несе якусь новину. На відміну від моєї матері з її скептичним від природи характером, тато легко захоплювався новими ідеями, якими мав потребу поділитися зі своєю ріднею, а також з чужими.

Було це якось улітку ввечері. Батько підіймався по сходах майже біжучи, важко переводячи подих. Увійшов, різко штовхнувши двері, з його блакитних очей та вогненно-руді бороди наче сипались світлячки збудження. Може, прийшов Мошіах? — подумалось мені.

— Добри вечір!

— Доброго року!

— Таку новину почув у молитовному домі! Щось надзвичайне! — захоплено вимовив батько.

— Що саме? Невже цадик з Радзіміна знову являв якесь чудо? — насмішкувато запитала мама.

— Появився новий гурт, називають себе анархістами, мають намір відмінити гроші, — відповів тато. — Навіщо ті гроші? Хіба їх з'яси? Усі нещастя через них. Анархісти домагаються, щоб всі працювали по 4 години на добу, що дасть їм змогу отримати все необхідне. Тоді кожен усякий буде змушений працювати. Я стану чоботарем! — у запалі вигукнув тато. — Чотири години шитиму чоботи, а потім сидітиму за своїм Ученням. Як написано: люби своє ремесло та зневажай можновладців.

Уявити батька шевцем було настільки безглуздо, що всі зареготали. Батько теж посміхався, але виглядав проникненим оцією «ною» ідеєю. Але чому він назвав її «анархізмом», а не «соціалізмом»? Мабуть, за що купив — за те й продав.

— Великі люди пристали до цієї задумки — генерали, судді. Їм самим нічого не бракує, одне лиш бажання справедливості. Все робиться ремісником. Дім звести, одяг пошити, — на все потрібен робітник. Щоб був хліб, хтось мусив зорати поле, посіяти, скосити. Гроші нічого не створюють. Якщо так — то навіть гроші? Впродовж тижня люди працюватимуть, а у п'ятницю отримають папірець про цю роботу, з ним підуть до крамниці та візьмуть собі потрібний товар.

Мені ця ідея дуже сподобалась. Проте мати прискіпливо почала допитуватись:

— А з помешканнями як буде?

— Кожний-усякий дістане квартиру.

— Хіба хтось захоче мешкати під дахом або ж у підвалі? Всі працюватимуть ті ж 4 години, всі забажають жити в гарних квартирах.

— Будуть тягнути жеребка.

— А що станеться, коли хтось забажає не одну якусь одежину, а десять?

— Нащо тому десять одежин? Кожний візьме по потребі.

— Деякі люди живуть на Маршалковській, — зауважила мама, — а інші десь за містом, або в Сибіру. Якщо всі будуть рівними, то всі бажатимуть жити на Маршалковській.

— Яка різниця, де жити?

— Бо кожний хоче для себе найліпше та найкрасивіше.

— В усьому гроші винні. Коли зникне спокуса грішми, всі будуть вдовольнитися малим, — зауважив батько.

— Якщо всі будуть зайняті роботою, то хто буде давати поради? — запитав я.

— Я буду, — охоче пояснив тато, — але безкоштовно. Давати поради, розбирати судову справу за гроші не можна. Тору неможливо до всього приладувати, як сокиру до держака.

— А з грішми що станеться?

— Паперові гроші — то лиш папір, нічого не вартий. Золоті підуть на відхожі місця чи щось інше.

Тато розповідав про все впевнено, наче вже завтра все так відразу і почнеться. Але мама хитрувато посміхалась, як це роблять дорослі, прислухаючись до дитячих фантазій.

— Піді помий руки, вечеря холоне!

За вечерею тато продовжував розмову про анархізм. Звичайно, євреї сподіваються на прихід Месії, але поки що, перебуваючи у голесі — розсіянні, це був би непоганий вихід. За помешкання не платити; злочинів не стало б, бо навіть красти, коли працєю собі 4 години та отримаєш усе необхідне. Ані стражників, ані сторожів, щоб

зачиняти ворота, не було б солдатів та воєн. Бо через що сваряться царі? Все за ті ж гроші.

— Тату, цар також працюватиме?

— А чому б ні? Кожного царя навчають якомусь ремеслу. Наш знає чоботарську справу. Цар мусить знати яке-небудь ремесло, бо що він робитиме, коли його знімуть з того царювання? По домівках побиратиметься? Маючи ремесло, він матиме змогу прожити.

— Сміття хто буде вивозити? Кому заманеться бути шкіряником? А трубочистом? Підійматися на дах з ризиком для життя? — допитувалась мама.

Намагання батька все пояснити були марними. Мамині запитання ставали все дошкульнішими. Раптом вона зауважила:

— Чому б це багатії мали прихильно до цього поставитись? У них палаци, слуги, виїзди. Задля чого Ротшільду потрібно все віддати, а самому вчитися правити чоботи?

— Щоб було порівну. До цього схильні генерали, судді.

— Мабуть, один придуркуватий якийсь генерал. Пани рівності не потребують. Селяни голодують, а ті своїх синків посилають до Парижа гульятити. То навіщо їм зрівнюватися з селянами?

Тато як міг відповідав. Однак до того, що панів можна просто примусити, він не дійшов. Примушувати, силувати — такими категоріями батько не мислив. Сенс усіх його висловів полягав у тому, що коли вдасться кожного переконати в користі справи, тоді з'являться прихильні до неї. Закінчивши вечерю раніше звичного та попроставивши чимось закусити, тато вийшов на балкон, звелівши винести туди стільця. Таке дуже рідко траплялось. Я виніс стільця для себе також. З вулиці несло спекою, галасом, димом з коминів. Тато сидів, викладаючи мені плани «анархізму». Всі працюватимуть, у всіх буде парносе. У 13 років хлопець матиме ремесло. Не буде ремесел, за які соромляться. Сьогодні соромно бути ремісником, бо ремісник — це злидар, та ще й до того — невіглас. Немає в нього часу навчатися. Але коли працюватимуть 4 години, всім вистачить часу на навчання. Адже славетний реб Йоханан Сандлер був шевцем, а реб Йошуа був ковалем. Колись поважали всі ремесла.

Праотець наш Яаков був пастухом, так само Мойсей — учитель наш, так само Давид — цар наш.

— Тату, ким я стану?

— Теж шевцем. Разом зі мною працюватимеш, а після роботи буду тебе навчати.

— Де ми працюватимемо?

— Вдома.

— У великій кімнаті?

— Чому б ні?

— Тату, ти не можеш бути шевцем.

— Чому не можу? Це просте ремесло.

Я завжди захоплювався батьком. Але того вечора моє відчуття було особливим. З усіх новин, які він будь-коли приносив з молитовного дому, ось ця мені була найбільш до вподоби. Я цілував його, торкаючись пальцями його бороди, розчісував її. Допізна ми сиділи з батьком, мріючи про щасливі дні, коли гроші не будуть потрібні, всі зможуть працювати та вивчати Тору. Згодом батько прочитав вечірню молитву.

Я сподівався, що не сьогодні — завтра той план здійсниться. Вже я бачив тата за роботою на стільчику з молотком у руках, шилом та дратвою. Приходять до нас у судовій справі, але грошей за отриману пораду не дають. Навідуюсь до Естерл в її крамничку ласощів, беру все без грошей: шоколади, заморожені фрукти, кухлики, карамельки. Проходили дні за днями, але нічого не було чути про ту справу. Кожного разу, коли тато повертався з молитовного дому, я запитував про анархістів. Відповідав батько так: «Таке відразу не робиться».

— Скільки ще часу пройде?

— Певна кількість часу.

Я помітив, що тато охолонув до того діла зовсім. Вочевидь, раптом хтось довів йому в тому Радзимінському домі, що та справа нічого спільного не має з єврейством. Більше не хотів навіть розмовляти про ті справи. На моє запитання він якось відповів: «Будь євреєм, то й Месія прийде».

Месія мусив прийти, бо в нашому домі злидні лютували все більше, та ще навалились на нас усілякі біди — цорес. Від сестри з Антверпена прийшов сумний лист на восьми сторінках зі слідами від сліз. Вона вже мала дитину, Мойшеле. Різчики та шліфувальники діа-

мантів не мали заробітку, бо була криза. В її чоловіка не було роботи протягом тижнів, місяців. Інші молоді чоловіки заробляли, змінивши ремесло, але її чоловік не знав іншого способу заробити, не приносив додому ані гроша, сестра страждала разом з дитиною. Хоч самі нужденні, але мусили посилати гроші до Бельгії. Роботи у батька було мало, коли позовники приходили у судовій справі, то батько якраз був десь у хасидській молельні чи пішов до мікви. Я ходив туди за батьком, але позовники рідко коли погоджувалися чекати. Один такий випадок вкарбувався у мою пам'ять. Тато пішов до мікви на Гнійній вулиці, а до нас прийшли євреї у справі Дін-Тори — равинського суду, погодилися зачекати. Я пішов до мікви, але добратись туди було досить складно. Зійшовши по сходах, я попрямував уздовж приміщень, стіни яких були до половини облицьовані кахлем, обладнані трубами, в яких текла гаряча вода чи пара. Це була не міква, а цілий лабіринт. Плутався, блукав, відчинив як уві сні якісь двері та побачив голу жінку, вона закричала. Мене охопив жах, я відчув, що живим з усіх цих блукань по коридорах не виберусь. Врешті-решт дістався я до чоловічої мікви. Батька там не було. Навкруги — голі євреї. Дивний у них був вигляд — мокрі бороди, розпущені пейси, волосаті, без кашкетів, з непокритими головами. Зануреним у воду був лише один єврей, всі на нього дивились як на диво та показували пальцями. Вода у мікві була як окріп. Ніхто не наважувався зануритись, лише один чорнобородий чоловік з червоною, наче печеною, шкірою час від часу присідав у той окріп. Виставляючи голову з води, він задоволено кричав:

— Ай, неперевершено! Насолода лише для єврея!

Я втік звідти додому. Позовники не дочекалися батька, розійшлися.

— Ти знайшов його, цього несьогосвітнього, батлена нещасного? — запитала мама.

Ми усвідомлювали — мама та я, — що так говорити про батька ніяк не можна. Але дуже вже ми терпіли від злиднів. Восьмого числа кожного місяця ми повинні були платити 24 рублі квартплати, але пройшов ще один місяць, прийшло ще одне восьме, а ми ще не заплатили. Пан Мендл, власник будинку, кожного разу прислав сторожа по гроші. Він погрожував списати бебехи за

борги. Заборгували в усі крамниці. Одягнені були в лахміття, не маючи змоги справити щось порядне. Мама гірко скаржилась:

— Де це він пропадає? У людей чоловіки дбають про заробіток, а він цілими днями висиджує в синагозі. Чим все кінчиться?

А якось у неї вирвалось:

— Просили ж мене, бідолаху, щоб я його залишила!..

Уявити, що батьки можуть розлучитися, стати чужими, було для мене чимось диким. Так само як те, що колись раніше вони не знали один одного, а познайомились вони через сватів... Цей світ був наповнений якоюсь огидною правдою. В міру того, як я дорослішав, все ширше розплющувались мої очі на цю пекучу правду, все більшою ставала паніка у моїй голові...

ПО ВІЗУ

Я вже почав молитися, надрягаючи тфільн* У Росії відбулася революція. В часописах я читав, що цар Микола рубає дрова десь в ув'язненні, а євреям віднині дозволяється мешкати в Петрограді та Москві. Це ще одне свідоцтво про прихід Мошіаха, як гадав мій батько. Бо інакше як могло статись, що такий мейлех адир, могутній володар, звівся на ніщо? Де були його козаки? Відповідь може бути лише одна: так вирішено на небі. Євреї піднесуться, а їхні вороги, сойне Ісроел, будуть принижені.

Якось на початку літа прийшов мій брат Ізраїль-Йошуа і приніс новину: можна виїхати до Білгорая, якщо

* Хлопцеві виповнилось 13 років. (Прим. пер.)

маєш візу. У Варшаві є австрійський консул, ось він і видає ці візи.

Бажання кудись поїхати, а надто до Білгорая, де мій дід був рабином, ніколи не залишало мене. Відтоді, як ми з Радзіміна перебравися до Варшави, я нікуди не виїздив. Навіть проїхатись на дροжках чи на трамваї — і то вже було справжньою пригодою. Побачити далекі краї, поїхати в подорож на поїзді завжди було моєю мрією — навіть свисток локомотиву нагадував про неї. Та й обставини склалися так, що нам уже не можна було лишатись у Варшаві. З літа 1915 року ми повсякчас голодували. Батько знов писав та керував маленькою ешивою за дорученням радзімінського ребе (сам той повернувся до Радзіміна). Ребе платив йому зовсім обмаль, так що й на хліб не вистачало. Зима 1917-го була для нас як суцільний піст. Їли, крім мерзлої картоплі, лише сир. Муки голоду були ще сильнішими від того, що поряд з нами жив пекар. У ті часи пекарі багатіли неймовірно. Хліб продавали лише по картках — бонах, як називали їх у Варшаві. Пекарі ж якось примудрялися спекулювати хлібом, продаючи його на чорному ринку за дорожчу ціну. У пекаря Копла цілий день рахували гроші. Там готували м'ясні страви й такі наїдки, що навіть і назви їхні ми забули й не гадали, що вони ще існують у світі. Ми жили на одних сходах із ними і шаленіли від запаху печеного та вареного.

Перш ніж розповісти про нашу подорож у Білгорай, я маю бодай коротко повідати історію того пекаря, Копла. В одній з попередніх оповідей я вже згадував про його дочку Міреле — вона торгувала в підворотті хлібом, халами, маленькими булочками, складеними у великі плетені кошики, а гроші натовкувала в панчошу. В Копла були ще сини, теж пекарі, та Міреле була єдина дочка, басіхідке, до того ж найменша в сім'ї. Копл був невеликий на зріст, дебелий, з великим черевом, яке вже перенесло кілька операцій, кругловидий, з підстриженою сивою борідкою навколо лица. Копл був балакун, любив похвалитись та божитись. А надто часто любив запрягати: щоб я не дожив до хупи доньки моєї, Міреле. Розкидався він цією клятвою на всі боки. Доньку свою Копл любив якоюсь несамовитою, звірячою любов'ю. Ця дівчина будила в молодиків Крохмальної вулиці нечес-

тиві почуття, та загравати з нею боялися, бо ж знали, що Копл та його сини ладні встромити ножа в кривдника.

Міреле, як і її батько, росла більше вишир, аніж угору. Маючи в свої 17 років неосяжні груди, міцні стегна й товсті щиколотки, вона виглядала на диво зрілою, все її тіло нібито промовляло: «Я готова». Копл дав зрозуміти сватам, що його майбутній зять має догодити Богові та людям, і свати знайшли жениха — бухгалтера. Чи насправді він був бухгалтером, чи його лише мали за такого — сказати важко. На вулиці Крохмальній будь-яку інтелігентну людину називали «бухгалтер», а жартома переробили це на «бойхгалтер»*.

Наречений, вочевидь, був із бідної родини, може й сирота. Тож, тільки ставши женихом, він одразу оселився в тестя. Високий на зріст, вишуканий, в міру округлений, кучерявий, він цілком відповідав еталону краси Крохмальної вулиці та якнайкраще підходив Міреле. Тепер він наїдався багатими стравами, що готувались у Копла, не соромлячись брав гроші, що їх було розкидано купами всюди — на столі, в шухлядах буфета, навіть під сінниками. В сім'ї вже вважали його за сина, й було вирішено, що на нього перепишуть половину чи й не більше Коплового маєтку. Всі молодики з Крохмальної заздрили йому: хлопець попав-таки в криницю, повну смальцю, де і хліб, і булочки, і смажене, і гроші, ще й Міреле на додачу. Чого ж іще бажати?

Почали готуватися до весілля. Та раптом Копл захворів, його взяли до лікарні, та хвороба зайшла вже надто далеко. Помираючи, він устиг лише наказати, щоб одразу по 30-денній жалобі справили весілля Міреле...

На Крохмальній дехто подейкував, мовляв, чи не надто часто присягався Копл хупою своєї доньки, чи не попалася десь, бува, облудна клятва...

Та повернемося до нашої поїздки. В 1917 році у Варшаві почалася справжня епідемія тифу — висипного й черевного. Люди ж бо їли картопляні лушпайки, до борошна домішували каштани і ще бозна-що. Але частіше хворіли на сипняк. Як раніш німці ловили людей, щоб відправити їх на примусові роботи, так тепер — щоб відвести до лазні. Оточували двори й усіх пожилців від-

* Бойх (*йдиш*) — живіт, черво. (*Прим. пер.*)

правляли до міської лазні. Чоловікам зрізали бороди, жінки повертались із голеними головами. Страшно було виходити надвір. Містом ходили санітарні комісії, вишукували бруд у приміщеннях. Голодування, хвороби, острах перед німцями робили життя нестерпним. Влітку ще якимось нічого, не так гірко. Та що буде взимку. Невже загинемо всі?

На вузькій вулиці Щиглій, що спускалася з Краківського передмістя (або ж Нового Світу) до Вісли, було розташоване австрійське консульство. Часи були такі, що люди стояли в чергах за будь-чим — за хлібом, картоплею, гасом. Та ніде не було черг ширших та довших, ніж на Щиглій. Десятки тисяч мешканців Варшави та неваршав'ян прагнули виїхати в ту частину Польщі, що була під Австрією. Там міста були дрібніші, тож і їжі було більше. Переказували, що їдять там досита, а про війну лише чули. Кажали, правда, й таке, що австрійське військо принесло в ті краї холеру й безліч людей повмирало.

Від початку війни з Білгорая до нас не дійшло жодного листа, та мати була певна, що батька її немає вже на світі. Як вона дізналась про це? А сон бачила. Якимсь уранці, прокинувшись, мама мовила:

— Тато помер.

— Що це ти таке кажеш? Звідки ти це взяла?

Мама розповіла, що ввижався їй батько. Обличчя його світилося таким незвичним, моторошним сяйвом, що вона зрозуміла: то вже потойбічне видиво.

Її відраджували, намагаючись дати інше тлумачення сну, та мати обстоювала своє: її батько, рабин Білгорайський, відійшов до кращого світу.

Мій батько не хотів кидати свою роботу, посаду рабина-судді на Крохмальній, брат — посаду редактора в газеті «Газамір». До того ж він уже зустрівся з дівчиною, з якою згодом одружився. Тож вирішили, що до Білгорая поїдуть мама та молодші діти — мій брат Мойше ле та я.

Але для поїздки потрібна віза, а значить, треба стояти в черзі. Чи довго? Відповідь дуже проста: тижнями, а то й місяцями. Це здається неймовірним, але в чергах стояли цілодобово. У великих родинах кожен відстоював свої певні години вдень чи вночі. Черга має рухатись, але ця була майже на місці. Причина була в тому, що, по-

перше, консул докладно розглядав справу кожного, хто звертався по візу, по-друге ж, німецькі вояки, що наглядали за порядком у черзі, пристосувались брати хабарі. Хто давав — проходив поза чергою, а хто не міг цього зробити, то так і стояв днями й тижнями. Солдати, що стерегли чергу, мінялися, отже, не досить було підкупити одну зміну — «підмазувати» слід було повсякчас. Солдати били тих, хто стояв у черзі, прикладами, закидали лайкою по-німецьки — поміж їхніх слів найчастіше чулося «ферфлухтер юде».

Стали в чергу й ми — мама, старший брат і я. Минали дні, а відстань до дверей консульства не зменшувалась. Жінки в черзі теревенили, що нібито всі візи віддають повіям, ох і страшенно ж кляли їх! Пригадую, стоячи в черзі, я зазиравав у старий німецький підручник для дітей, з усілякими казками, пісеньками. Це ж бо було цікавіш, ніж роздивлятися стіни, от я й навчався німецької. Лишилися у пам'яті два рядки з тієї книжки: «Ес регнет, Гот зегнет» — дощик накрапає, Господь благословляє. Німецька мала ту перевагу, що була подібна до їдишу — легко було розуміти значення німецьких слів.

Ми вже втрачали надію, коли одного разу прийшов мій брат із маминим паспортом, де були візи для мами, брата Мойшеле й для мене. Брат роздобув десь 30 марок, «сунув на лапу» німецькому воякові й невдовзі отримав візу.

Завжди пам'ятатиму той день наприкінці місяця сивана чи на початку тамуза. Наша сім'я, вкрай знесилена голодуванням та марним очікуванням, зненацька немовби ожила. Все в домі змінилося, спала напруга з маминого обличчя, яскравіше засяяло сонце, і всі відчули таке полегшення, ніби тягар упав з плечей. Печатка на аркуші паперу відмикала замки кордонів, відкривала нам двері в неосяжний світ, шлях до рідних, зелених ланів, до харчування та хатнього затишку. Для нас, дітей, слово «Білгорай» пахло дивиною та приходом Мошіаха. Там були наші дядьки, тітки, двоюрідні. Білгорай — то був наш Ерец-Ісраел. Звідти до Єрусалима — лише один крок...

Я затанцював із радощів. Їхатиму поїздом! Мати посміхалася та зітхала, а тоді й посмішка зійшла їй з

обличчя — лишилось саме зітхання. Бо не так просто воно все було. Найперше те, що батько залишиться сам. Щоправда, він зараз не тут, у Варшаві, а в Радзиміні, при тамошньому рабині, але ж таки далеко від родини, а часи нині тривожні, грізні. По-друге, Йошуа лишається в Варшаві. То як же може вона поїхати, кинувши самих тата й найстаршого сина? Мама казала вже, що ця поїздка — гріх. Не може вона роз'єднувати сім'ю в таку небезпечну пору. Але тато, Йошуа — всі одностайно намовляли її, що відкладати поїзду — означає піддавати небезпеці життя молодших. Хіба візьме вона на себе таку відповідальність?

Оскільки я був ще малий і геть легковажний, то й не міг ще тоді збагнути всіх тих сумнівів, що краяли мамине серце. Мені здавалося, що мати хоче позбавити мене найбільшого задоволення, зруйнувавши всі мої надії. Я сердився на неї. Бажання їхати було над усе, про щось іще я навіть думати не міг. Мене охоплювало лише одне палке бажання: сидіти в поїзді й дивитись у вікно...

Ця пристрасть не згасла в мені й досі...

ДИВОВИЖНІ ДНІ

Часописи, що приходили до

Білгорая із запізненням на декілька днів або тижнів, приносили значні новини. Все діялося разом — такими, принаймні, ті події бачаться мені зараз: в Україні коїлись погроми, в тій же Україні єврей ставав міністром, було досягнуто миру, Англія прийняла декларацію Бальфура, Польща стала самостійною державою. Події відбувалися кожна у свій визначений час з певними проміжками, але в моїй голові все змішалось до купи. Кожного дня відбувалося щось неймовірне. Де це так чувано, щоб єврей став міністром? Коли таке траплялося, щоб ще інший єврей, Троцький, очолив російську армію? А хто-небудь вірив, що Польща ще раз підійметься з колін, воскресне з мертвих? А хто міг собі уявити, що така держава, як

Англія, серйозно поставиться до ідеї купки мрійників-сіоністів, пообіцявши євреям власну країну?

Такий собі кульгавий рудобородий єврей з густими щітками брів, що цілими днями сидить у синагозі за творами Рамбама або вивчає Зогар, стукнув п'ятірнею по столі, стверджуючи, що Троцький — то не хто інший як Месія. Троцького звали Лейб — Лев, а Лев — це Арія, Арія — Верховний Лев.

Інший єврей гучно зауважує:

— Дурне кажеш. Той Троцький — злочинець, зрадник Ізраїлю!

— Такі слова варті анафема, — вигукує ще хтось.

Від тих сперечань, що зчинилися в молитовному домі, запахло часами Сабатая Цві. Деінде у віддалених єврейських містечках ще тліли головешки колишнього розколу. Ще юнаком я звернув увагу на те, що будь-яке боріння духу залишає по собі рештки своїх прихильників — прихованих чи явних, своїх мрійників.

У Білgoraї, Замосці, Крашнику приходили молитися євреї, мабуть нащадки того наброду, що вийшов разом з євреями з Єгипту, або нащадки Кораха, Датана та Авірама, або ж і зовсім з роду Яроваама... Пізніше зустрічалися мені місіонери різних гатунків, що в них тліла ворожнеча ще з прадавніх часів. Тіло вмирає, але душі залишаються та зводять старі-старі рахунки. Мій батько назвав того єврея, який вважав Троцького Месією — безмозким дурнем. Проте сам теж плекав надію, що не сьогодні — завтра прийде Месія: дивні речі, що діялися довкола, були тому ознакою. Цілісінький день він сидів за мудрими книгами у синагозі, пильно прислухаючись, чи не пролунає шофар, віщуючи прихід Месії. Я, з свого боку, прочитав якось в одному часописі про те, що у Варшаві відкривається Равинське Вище релігійне училище, у якому здобуватимуть релігійну та загальну світську освіту; ті ж з учнів, що не побажають стати рабинами, зможуть вступити до університету.

Важко передати стан, що його спричинив той простий анонс. Нарешті, ось воно те, чого я чекав! — впевнено сказав я собі. Я мушу вступити до того училища. В іншому разі — життя моє не буде варте й шеляга.

Поділитися з батьком своїми планами я не міг, бо він майже кинув мене на призволяще. Мама схвально поста-

вилася до моїх намірів, але хто утримуватиме мене у Варшаві? Життя наше було нужденним. З Равинським Вищим училищем поки що нічого ясного. Все ще було лише в проекті. Але я сам загорівся таким палким бажанням, що трохи не втратив здоровий глузд. Зародилася в мене думка, щоб поїхати до Варшави без відома батька та матері. Хіба не втік Перец Смоленскін юнаком з дому? Хіба всі відомі маскідім — просвітителі не блукали по світу в пошуках знання? Звичайно, я не знав, де взяти гроші на подорож, що їстиму у Варшаві. Однак, від читання усіляких спогадів — Шломо Маймона, Мордехая-Аарона Гінзбурга, інших вчених та письменників — у голові моїй виникла романтична мішанина. Я сподівався, що у Варшаві ще зустрічаються просвітителі, бажуючі підтримати бідних, але схильних до науки юнаків. А може вдень навчатимусь, а вночі наймусь на якусь роботу. Саме місто забарвилось у моїй уяві яскравими кольорами. Напевно, ліпше голодувати у Варшаві, ніж бути ситим у Білгорай. З'явився в мене новий товариш. Трохи кульгав той хлопчина, трохи був заїкуватим, з великими чорними очима мрійника. Я був за Дон Кіхота, він — за мого Санчо Панса. Познайомившись з моїми планами, він загорівся завзяттям. Більшість семирічних дітей у Нью-Йорку практичніші та кмітливіші за мене, тодішнього вже майже 16-річного юнака. Нарешті нашкрябав кілька грошей — щоб вистачило не до самої Варшави, а лише до того містечка, звідки потяг їде на Варшаву — взяв кусень хліба, та й вирушив у мандрівку, не взявши навіть зайвої сорочки чи кофтини. Згадуючи ту подорож сьогодні, я приходжу до висновку, що тоді я був не в повному глузді. Пішов з дому, як це зробив Сендерл, герой Менделе Мойхер-Сфоріма, коли пустився на пошуки рудобородих євреїв по той бік Самбатіону. Так пускаються світ за очі люди, що хворіють на амнезію, втрату пам'яті.

Я написав листа в тому стилі, що його вживають усі втікачі з домівок, поклав шмат хліба в кишеню, в останню хвилину згадав про «Таніа», книгу, якою я в той час захоплювався водночас з Кабалою. Крім того, я ще був дурнем, мрійником та кандидатом до Равинського училища. Сів на потяг, що йшов від Білгорая до Звержинця, де мешкала одна з моїх кузин, Гінда, дочка тітки

Сари. Вона була заможною жінкою, я сподівався, що вона дасть мені грошей на дорогу до Варшави. А не дасть — я мав намір піти туди пішки.

Сповнений сподівань, поривань та побоювань водночас, я десь у глибині відчував, що пустився на щось відчайдушне. Польща ледь отримала державність. Потяги були переповнені солдатами, вони знущались з євреїв, тягали їх за бороди. То були дні погромів у Львові.

Біля перону я зустрів євреїв, таких самих я бачив у молитовних домах, у синагозі, проте чимось відмінних. Вони були заклопотані, занепокоєні, навантажені пакунками. В їхніх очах читався страх побоїв, повернення до домівки з вискубаною бородою чи навіть знівеченим обличчям. У дорогу вирушали лише ті крамарі, які змушені були їхати. Бачив я тут інших євреїв — в якомусь лахмітті, знітившись від страху, вони не звернули увагу на те, що я сідаю на колійку без скарбу, з одним молитовником. Навіть не спитали, куди я їду. На цьому вокзальчику кожний замкнувся в собі. Пейси сяк-так були підібрані за вуха або запхані під кашкети. Хто зміг, сховав бороду під кашне чи під ковнір. Ті особи, що переймаються єврейським галутом — проживанням в країнах розсіяння, — мали б споглядати такі подорожі. Біля колійки походжали польські жовніри, легіонери, жандарми або особи у цивільному, про яких важко було сказати, хто вони — цивільні чи військові. При звільненні Польщі у австрійців було відібрано зброю, тому багато хлопців розгулювали з гвинтівками, револьверами, навіть з багнетами. Вважаю, що вже тоді в Польщі діяли сумнівної слави солдати генерала Галера, які після набуття Польщею незалежності часто-густо чинили напади на євреїв. Щоправда, Ной Прилуцький, член міської ради у Варшаві та депутат сейму, наполягав у своїх виступах на тому, що Варшава — то серце євреїв, що євреї живуть у Польщі з давніших часів, аніж багато хто з поляків, та інші факти, які узгоджувались з його народовольчою теорією. Але ж ось тут, біля колійки в Білгораї, євреї були на самоті. На них кричали, сварилися, їх штовхали. До кровопролиття не дійшло лише тому, що євреї на всі знущання відповідали піддесливою посмішкою та благанням. Якийсь хам бив єврея, а єврей гладив плече хама та умовляв його:

— Сусіде, чого ти до мене пристаєш? Я ж знаю твого батька, я ж пам'ятаю тебе отаким манюнею.

— Троцький!.. Пархатий!.. Жидлак!.. Більшовик!.. — відповідав хам. — Їдь собі під три чорти до Палестини! Пошол вон!

— Вацек, вирви йому бороду!

— Та з щогою на додаток!

— Гей, ти, жиду, заспівай-но «Леха доді»!..

Мене охопив такий жах, що я ладен був бігти назад додому. Але, по-перше, вже був квиток; по-друге, лист, що я написав та передав через свого кульгавого заїкуватого товариша, вже був у матері. По-третє, я вже сів у колійку, а вибратися звідти було надто важко. Зовсім іншими були описані в книжках подорожування Переца Смоленскіна, Авраама Мапу чи Адама Левензона. Повітря смерділо вугіллям, горілкою, свининою, ненавистю до євреїв, яка майже з криком виривалася з кожного задиркуватого носа, з кожної пари розбавлених горілкою водянистих очей. Варто було кому-небудь розпочати, як відразу ж міг статися погром. Трапитись могло те саме, що відбувалося в Україні, що пізніше спіткало шість мільйонів євреїв.

Зігнувшись, знітившись, я сидів та подумки молив Бога, щоб він врятував мене від розбійницьких рук. Зголоднів дуже та почав злодійкувато відламувати від крайця хліба. Вільною рукою я гортав сторінки «Танія», ця свята книга здавалася мені такою зляканою, яким був я самий. Добре почувалися вчені думки рабина Младі у цьому оточенні!

Під час тієї подорожі, що тривала якнайменше три години, євреї сиділи мовчки. Деякі вдавали, що куняють. Інші пасажири слухали подробиці страшного убивства в сусідньому селі, про які розповідав малий на зріст гоєць.

— На ньому було знайдено аж 16 ран. Мабуть, він пручався, а той кожного разу штиркав його ножом.

Сьогодні ми призвичаєні до таких звірячих вчинків. Про всілякі кримінальні злочини та інші паскудства багато пишуть газети. Наші діти чують про вбивства по радіо, дивляться телебачення. Вся література переповнена насиллям, але тоді я ще не звик до таких жахливих історій. Мене трусило від подробиць про те, як різали, кололи, били. Клубок підступив до горла. Почуття вели-

кого жалю до жертви та тліючого гніву до вбивці охопило мене. Боже в небесах, як ти можеш терпіти стільки зла, — питав я. Коли вже скінчиться оця темрява? Я ледь не заволав голосом мого батька: ой-вей, коли вже, Отець наш милосердий, прийде геула — визволення?..

Хоча локомотив був не з великих, але диму від нього, духоти, свисту, розсипаних іскор було забагато. Із димаря виривались цілісніжки снопи іскор, вони горіли на тлі вечірнього неба, наче падаючі зірки. Колеса стукотіли, бампери між вагонами гриміли, дзвеніли. Небо, дерева, зірки мені завжди здавались єврейськими істотами. Але в тому небі, тих деревах, тих зірках нічого єврейського не було. Вони такі ж ворожі до мене та до «Танія», як ті люди, що оточують мене та з таким смаком ведуть розмову про вбитого.

Отак розмірковуюючи, я приїхав на станцію Звержинець, а потяг до Варшави мав відійти аж вночі, десь о першій годині поночі. Ті декілька євреїв кудись порозбіглись. Я зайшов у приміщення вокзалу, де хлопці та дівчата пили пиво. Ніколи не забуду ті декілька хвилин, що я провів на тому вокзальчику. Безсоромні обличчя, злі очі, дика радість сп'янілих. Усі разом розмовляли, кричали, сварилися. Безліч разів чувся вислів «пся крев». А в піснях ще більш було дикунства, ніж у сварках та прокльонах. Грубі, жорстокі інтонації. Я відчув себе вплетеним заради чогось у той клубок, з якого довго ще не міг себе виплести...

НОВІ ВІЯННЯ

У Білgoraї все раптом
зашаруділо. Наче потік, що довгий час стримувався, прориває дамбу — так само нововведення, що їх довгий час стримувала воля мого діда, почали чинити опір, відразу так чи інакше себе проявляючи. Місцева молодь об'єдналася в сіоністську організацію, бундівці відновили свою діяльність. Знайшлися молодики, що об'явили себе більшовиками. Релігійна молодь розділилась на мізрахістів та ортодоксів. Ноте Швердшарф очолив загін чи то піонерів, чи то гвардійців, оточив себе ватагою малишні, які назвали себе «зебім» — вовченята. Зустрічаючись на вулиці, витягувались у струнку та промовляли один до одного: «Тримайся!». Чи Білgorай чинив, наслідуючи великим містам, чи діяв самостійно — цього я не міг збагнути.

Минув лише якийсь рік, а млявий від сплячки старосвітський штетл став строкатим від партій, гуртів, угруповань, влаштувалися вечори, дискусії, збори. Із Варшави приїхали мандрівні актори та поставили «Шуламис» на стайні пожежної команди. Австрійці відкрили гімназію чи прогімназію. Посеред базару було споруджено приміщення для кінематографу. Пасивність синів рабина обурювала хасидів: чому, мовляв, нічого не роблять, чому не протидіють апікорсім — єретикам, як це робив їхній видатний батько? На що здатен був їхній батько, а мій дідусь, на те вже не здатні були його сини, а мої дядьки — не така в них сила волі, сила духу, сила характеру. Та їх ніхто не послухав би.

Йона Акерман — старий парубок, середньої руки адвокат, влаштував єврейську бібліотеку в своєму домі. Цей Йона — рідкісний тепер серед євреїв тип, варто про нього написати. Батько Йони був прихильником Просвіти, свідомим супротивником хасидів, уславився своїм гострим язиком. Коли ребе із Горлиці приїхав якомсь до Білгорая, а тамтешні хасиди — прихильники цього цадики водили його по вулицях у супроводі музик та дзвону, — старий Акерман, стоячи на порозі свого будинку, вигукував: «Ідолові вклоняйтесь! Ідолопоклонники!»

Здавалося б, син у такого батька мав бути заповзятим хлопцем, завершеним гоєм, єретиком та безбожником з безбожників. Проте зодягнений він був у сюрдугі на три чверті, єврейському кашкеті, рудувата борідка була підстрижена клинцем, у суботу приходив молитися в ту самісіньку Горлицьку молельню, де його батька проклинали смертними прокльонами. Йона Акерман вважав, що такий-собі адвокат мусить жити в злагоді з людьми, йти на компроміси. Компроміси — то була його життєва програма, його кредо. Вихований на російській літературі — не на Толстому чи Достоевському, а на їхніх попередниках — як от Ломоносов та подібні до нього сочинителі та моралісти. До всього, навіть до дрібниць, мав свій принцип. Полюбляв дискутувати на теми моралі, в кожному літературному творі шукав його етичний задум. Добре розмовляв на їдиші, але людина з тонким лінгвістичним вухом миттєво помічала, що він перекладає свої думки з російської на маме-лошн. Це була педантична людина, знавець законів, він мав гарний

каліграфічний почерк та був педантичним граматистом. Коли я приїхав до Білгорая, Йона вже був старим холостяком. Йому сватали дочок багатіїв, але батько залишив незаміжніх дочок, і Йона, їхній брат, узяв на себе відповідальність — віддати їх заміж. Згодом, читаючи російську літературу, я наштовхнувся на схожих типів у російських майстрів. Яким чином Йона Акерман став таким у Білгораї — ще й досі лишається для мене загадкою. Та людина була книжковим типом. Він мав незвичайну пам'ять, казали, що він пам'ятав цілі книги кодексів.

Цей самий Йона Акерман надумав відкрити бібліотеку. Він мав багато книг і, мабуть, вважав своїм обов'язком розповсюдження просвітництва. Випишував книги на їдиші, на івриті. Підозрюю, однією з обставин, що спонукала його відкрити бібліотеку, було бажання бачити у своєму домі міських дівчат. В усьому вбачались певні план та мета. А взагалі він був кришталіно чистою людиною, занадто старомодною, з властивими старим парубкам замашками, іноді безглуздо-наївний, а частіше повний того глузду, коли всьому передуює розрахунок та ніщо не робиться похапцем.

Якби хтось інший, не Йона, відкрив бібліотеку, хасиди вибили б йому всі шибки. До нього ставилися ввічливо, з повагою. До того ж він був такий-сякий адвокат, на виду у представників влади, тому гнівити його ніхто не хотів. Вартий уваги той факт, що неєвреї в Білгораї дуже його поважали. Для поляків він служив взірцем того, яким повинен бути єврей: розумним, поступливим, чесним та вихованим. Місцевим поміщикам навіть подобалась його довга одіж.

У ті роки я вже знав імена єврейських письменників. Чув про Менделе Мойхер-Сфоріма, Шолом-Алейхема, Переца, Аша, навіть про Бергельсона, проте читав я мало — того сторінку, сього главу. Мотл Шор постачав мені єврейські книги та хрестоматії на івриті, я познайомився з поезією Бялика, Черніховського, Якова Коена, Шнеура. Моє захоплення цими письменниками було безмежним, таким самим, як бажання читати на їдиші. Незабутніми залишались ті два томи, що називались «Злочин і кара», які читав не розуміючи, проте відірватися від них не міг.

Ноте Швердшарф все частіше навідувався до мене в садочок з яблунею, приносив книги. Сьогодні принесе книгу, а на завтра я вже її прочитував. Бувало, заберусь з книгою на горище, щоб ніхто не бачив, та читаю. Там, серед битих горщиків, бочок без днищ, куп сміття, я сидів на перевернутій шафі та читав з невгамовною спрагою. Читав усе: оповідання, романи, драми, нариси, оригінальні твори на ідиші та переклади з інших мов. Не просто читав, я оцінював, виносив судження про кожний твір, розбираючись відразу, що добре, що посереднє, що правдиве, а що фальшиве. З Америки надходили тоді лантухи білої муки та лантухи з перекладами різних європейських письменників, що відкрили для мене світ. Читав то Рейзена, то Стріндберга; тільки-но закінчив книжку литовського есеїста Дана Каплановича, як потрапляли до рук моїх твори Тургенєва, Толстого, Мопасана, Чехова. Одного разу приніс мені Ноте «Проблема добра та зла» Хілеля Цейтліна, я цю книгу проковтнув. В ній Хілель Цейтлін виклав своє бачення історії та загальний нарис всесвітньої, а також єврейської філософії. Згодом я дістав книгу Ступницького про Спінозу.

Про Спінозу я вже щось чув, пригадую, як батько колись говорив про Спінозу, що його ім'я слід викреслити з пам'яті. Мені вже було відомо, що Спіноза був відлучений від віри, бо він стверджував, що Всесвіт — то є Бог, а Бог — то є Всесвіт. Ще пригадую, наче батько стверджував, що Спіноза нічого нового не придумав. Адже Баал-Шем стверджував те ж саме: Всевишній створив Всесвіт — це Всесвіт Божий, та Бог — це Всесвіт. Щоправда, Баал-Шем жив після Спінози, але за ствердженням батька саме Спіноза обікрав Баал-Шема. Можливо, батько мав на увазі, що Спіноза використав старовинні джерела, а це факт, що його жоден спінозист не заперечить.

Оця популярна книжка про Спінозу здійснила справжнє заворушення в моєму мозку. Його думка про те, що Бог — субстанція з безліччю атрибутів, що сутність божества в слідуванні своїм законам, що немає в акті Творіння свободи волі ані абсолютної моралі, ані визначеної мети — заповнили мою уяву. Весь час, поки я читав книжку про Спінозу, я ходив сам не свій, сповнений незнаного досі піднесення. Ось де правда —

здавалося мені — та правда, яку я шукав з дитинства. Бог в усьому: Варшава, Білгорай, павутиння на горищі, вода в криниці, хмари в небі, книжка під моїм талес-котн. Бог всюди, все пам'ятає, мислить. У кожного камінця свої камінні думки. Матеріальність камінця та його здібність мислити — дві сторони однієї медалі. Окрім відомих атрибутів, властивостей божественності — протяжність та думка — існують ще численні божественні властивості, в кожній з них — своєрідний прояв божественності. Бог існує вічно, не обмежений часом. Часові підвладні лише частинки, міхурці в божественному котлі, щойно вони з'являються на поверхні — відразу лопаються. Я сам — теж модус, часточка, а тому я такий нерішучий, невпевнений, звідси мої тоес — хиби, поривання, сумніви, побоювання... Проте модуси створені з божественної субстанції та мислі, а тому пізнати їх можливо лише через Бога...

Тепер, пишучи ці рядки, я вельми критично ставлюсь до цих думок. Мені відомі всі вади спінозизму. Але ж тоді я перебував наче під гіпнозом, що тривав довгі роки.

Тоді я перебував в якомусь стані незвичайного блаженства та піднесення. Зникла різниця між небом та землею, між найбільш віддаленою зіркою та моїм рудим волоссям. Мої думки і уявлення, хоч дещо й розхристані та недовершені, — все ж божественні. Муха, що сіла на сторінку, мусила сісти на ній, так само визначена позиція морської хвилі та планети десь у космосі. Навіть найдурніша думка, що забреде в мою голову, — не випадкова. В мені мислить Бог...

Минули дні, тижні після прочитання першої книги про Спінозу, яка дуже мене схвилювала. Земля стала небесною, а небо земним. Ще зміцніло моє бажання навчатися, набувати знання. За Спінозою, закони природи — це божественні закони. Отже, справжнє знання про Бога дають математика, фізика, хімія...

Я спробував поділитися своїм відкриттям з Ноте Швердшарфом, з Меїром Хадасом, з іншими хлопцями, до яких мав довіру, але з подивом побачив, що це їх навіть за лівого пейса не бере. Їх здивувала моя зацікавленість так само, як мене здивувала їхня байдужість.

Одного разу приходиться до мене Ноте Швердшарф та й каже:

- Зможеш вести вечірні курси з гебрейської?
- Вечірні курси для кого?
- Для початківців, хлопців, дівчат.
- Навіщо мені це робити, коли є Мотл Шор?
- Вони його не хочуть.

Виявилось, що в Білгораї заснували вечірню школу для навчання молоді гебрейської мови. Ще й досі не знаю, чому не хотіли Мотла Шора за вчителя. Здається, посварився з керівниками, назвав їх невігласами чи чимось подібним. Була в нього така слабкість — в очі казати людям, які вони є. Ще він занадто хвалився, а може зажадав дуже велику платню? Я знав, що мені заборонено обіймати таку посаду. Це призведе до різних чуток у містечку, завдасть сорому моїй матері. Проте якась сила штовхала мене погодитись.

Перше заняття відбувалося на приватній квартирі. Я сподівався, що моїми учнями будуть діти, але, увійшовши до кімнати, побачив, що в ній повно дорослих хлопців та дівчат, більше було дівчат. Це були діви мого віку, ще старші, справжні фрейліни. Всі вирядилися в свої кращі сукні. На «професорі» була довга капота, плюшевий кашкет із залишками пейсів з-під нього. За натурою своєю я сором'язливий, як я наважився розпочати свою викладацьку роботу — не можу збагнути. Проте знаю з власного досвіду, що сором'язливі люди бувають іноді відчайдушно сміливими. Став перед зібранням та повів розмову про гебрейську. Виклав все, що знав. Упевнений, що та лекція викликала фурор. Онук рабина виголошував перед кількома десятками добрячих молодиків та юних дів промову про гебрейську мову.

Після моєї лекції я опинився в оточенні дівчат. Всі до мене посміхалися, у кожної було до мене запитання. Раптом я побачив обличчя, що засліпило мене миттєво. То була чорнява дівчина з чорними як вугілля очима, вузьким лицем, а на ньому посмішка, яку словами не виразити. Щось вона в мене запитувала, я чув кожне слово, але смислу її запитання не міг збагнути. Я прочитав до тої пори чимало романів, віршів, я вже був готовий до сум'яття, яке письменники назвали любов'ю...

РЕБ ОШЕР — МОЛОЧАР

Бувають люди добрі від народження. Таким був реб Ошер — молочар. Цього чоловіка Бог обдарував багатьма-багатьма достоїнствами. Високий, широкий в плечах, кремезний, з чорною бородою та великими чорними очима, голос мав сильний, як у лева. На Рош-га-Шана та в Йом-Кіпур він приходив до нас, його голос під час молитви Мусаф та Кол-Нидрей принаджував прихожан. Грошей він не брав, а якби він читав молитви у великій синагозі, то міг би мати чималий зиск. Він допомагав моєму батькові щось заробити на свята. Якщо цього замало, то реб Ошер не зупинявся в своїх благодіяннях. Ніхто не посилав нам такого щедрого шалахмонеса, як реб Ошер — молочар. Немає чим заплатити за квартиру — і батько посилає мене позичити до Ошера, який ні разу не відмовив,

навіть не скривився. Запустить руку в кишеню штанів та витягне банкноту, срібла. Він допомагав не лише моєму батькові, давав цаду праворуч і ліворуч. Цей єврей, не дуже обізнаний у Талмуді, жив за високими законами моралі. Те, що одні лише проголошували, він того дотримався.

Він не був багатієм, навіть заможним не назовеш, проте він мав, як казав мій батько, гарний заробіток. Я ходив до нього в крамничку по масло, сир, кисляк, сметану. Покупців обслуговували цілісінський день — з самого ранку до пізнього вечора — його дружина та старша дочка. Дружина була товста, у русьвому паріку. Щоки мов надуті, шия посипана ластовинням. Її батько був пахарем. Велетенські груди наче розпирались під натиском молока. Мені здавалось, що з порізаної руки потече не кров, а молоко. Один з синів, Юдл, був таким товстим, що приходили на нього дивитись як на дивисько. Важив майже 10 пудів. Інший хлопець, стрункий та елегантний, вивчився на кравця та подався до Парижа. Ще були малі хлопець та дівчинка, вони ходили до хедеру та до школи.

Якщо в нашому домі все піддавалось сумнівам, було виповнене сум'яттям, то в домі Ошера все було цілісним, доброзичливим, здоровим. Кожного дня Ошер мав привозити бідони з молоком від залізниці. Була в нього коняка та хура. Вставав удосвіта, ходив молитися, їхав на вокзал. Працював по 16 годин на добу, а в суботу, замість відпочинку, ходив послухати проповідника, або приходив до мого батька вивчати П'ятикнижжя з коментарями Раші. Його закоханість у роботу була рівносілля любові до всього єврейського — їдишкайт. Здається мені, ніколи не чув, щоб цей єврей сказав коли-небудь «ні». Все його життя було єдине велике «Так».

Була у Ошера коняка з хурою, що розбудило в мені страшенну заздрість. Яке то щастя для хлопця, чий батько має коняку, хуру, стайню! Кожного дня Ошер їздив віддаленими вулицями, аж до Праги. Не раз бачив, як він проїжджав повз наш будинок. Не забував ніколи підвести очі та привітатися з будь-ким з нас, кого побачить у вікні чи на балконі. Не раз він бачив мене на вулиці, я грався з іншими хлопцями, що не підходили мені до пари, але ніколи не казав, — мовляв, я розповім

батькові, — та ніколи сам мені не вичитував. Ніколи, як це робили інші євреї, не потягне хлопчика за вухо, не ущипне носа, не заверне йому дашок на кашкеті. Йому була властива вроджена повага до кожного, малого чи дорослого.

Одного разу, коли він проїжджав мимо, я привітався укліном голови та вигукнув:

— Реб Ошер, візьміть мене з собою!

Ошер відразу зупинився та звелів забратися на хуру. Ми їхали до вокзалу. Поїздка тривала декілька годин, я майже був на сьомому небі від щастя. Мимо проносились трамваї, дροжки, платформи. Маршем проходили солдати; поліцаї стояли на вахті; пожежники, невідкладна медична допомога, навіть перші автомобілі, що вже з'явилися були у Варшаві. Проте ніхто і ніщо не могло мені зашкодити. Мене охороняв друг, батіг, а під ногами стукіт коліс. Ввижалося, що вся Варшава мені заздрить. Люди насправді зупиняли здивований погляд на хасидського хлопчика з рудими пейсами під плюшевим кашкетом, що сидить серед бідонів з-під молока та споглядає місто. Мабуть, видно було, що я не маю відношення до цієї підводи, що я дивовижний якийсь турист...

З тих пір між мною та Ошером склалась неписана домовленість. При кожній нагоді він брав мене своїм пасажиром. Ті хвилини, коли Ошер залишав мене, щоб піти до вантажного вагона чи з якоюсь квитанцією, були ризикованими. Кінь повертав до мене голову, розглядав мене здивовано. Ошер давав мені віжки в руки, а кінь наче промовляв мовчки: подивіться лишень, хто мій погонич!.. Побоювання раптових вибриків коня, що може понестись стрілою, додавало цим хвилинам напруженого очікування небезпеки. Коняка — не дитяча іграшка, це велетень, створіння німе, дике, надзвичайної сили. Бувало, пройде мимо неєвреї, гляне на мене, зареоче та почне розмовляти зі мною по-польськи. Я не розумів його мови, а страху я набирався від нього не меншого, ніж від коняки: такий самий здоровий, міцний та незрозумілий. Теж міг зірватися та вдарити мене, скубнути за пейс — пошуткувати...

Коли вже здавалось, що всьому кінець — гой поб'є мене, кінь з переполоху вривється в якийсь мур, у стовпа ліхтарного — з'являлась постать Ошера, і все знову

владналось. Ошер переносив важкі бідони з легкістю, наче велетень Самсон. Силою переважав коняку, гоя, але при цьому мав лагідні очі, розмовляв моєю мовою, знався з моїм батьком. Одного я бажав: їхати поруч з цим чоловіком вдень, вночі, полями, лісами, до Африки, до Америки, на край світу, споглядаючи все, що діється навкруги...

Зовсім іншим був цей Ошер у свята Рош-га-Шана та Йом-Кіпур! В кімнаті Бейт-діну столяри влаштували лави для прихожанок. Із спальні виносили ліжка, ставили натомість шкафчик з сувоями Тори — обладнувалась маленька синагога. На тлі білого святкового халата чорна борода Ошера була ще чорнішою. Голова вбрана в білий, оздоблений золотим та срібним гаптуванням, чепець. При молитві Мусаф він стояв біля амвона та виголошував своїм лев'ячим голосом:

— Ось я стою перед Тобою, бідний справами благочестивими...

Наша спальня була замала для цього басу, що виривався з могутніх грудей. Його голос чути було на піввулиці. Він говорив молитву та співав. Знався в усіх молитвах, колінцях (переходах). Зо два десятки євреїв, що приходили до нас на молитву, підспівували хором. Глибокий, красивий голос Ошера викликав занепокоєння серед жінок. Звичайно, всі його знали. Вчора тільки вони купували в нього чи в його дружини кринку молока, горшечок кисляку, чверть фунта масла, виторговували надлишок. Але тепер він був посланцем, що передає молитви народу Ізраїлю безпосередньо Богові, до Святого престолу, до літаючих янголів та книжок, що самі гортаються, де записані благодіяння та гріхи кожного... Коли дійшло до молитви, в якій Ошер почав вичитувати людські долі — кому жити, кому померти, кого спіткає голодна смерть, кого — від спраги, хто загине у воді, хто — від вогню, — жінки заголосили. Та коли Ошер сповістив: проте покаєння, молитва і цдака змінять поганій вирок, — у кожного ніби камінь з серця спав. А коли Ошер заспівав про малість людську та велич Божу, всіх охопила радість та втіха. Чи маємо ми, швидкоплинні тіні, застигаюча кров, пролітаючі мимо хмари, страшитися Бога праведного, шанобливого, вічного та милосердного? Кожне вимовлене Ошером слово,

кожна інтонація повертали бадьорість, впевненість. Так, дійсно, ми — ніщо, а Він — усе, ми — прах за життя, та ще того праху менше після смерті, а Він — вічний, нескінченні дні його, безкінечні у віках. На нього, лише на нього наші уповання, надії...

Одного разу, було це в кінці Йом-Кіпура, цей самий Ошер, наш вірний друг та добродійник, урятував нам усім життя.

Трапилось це ось як: після посту ми повечеряли, потому зібралися до нас прихожани, розважалися, танцювали. Батько вже встиг забити кілка для сукки. Полягали спати дуже пізно. Оскільки квартира була заставлена лавками, стільцями, все було зрушено з місця, то й спали на чому попало, де попало. Забули одну річ — загасити свічки, що були встановлені на підставках. Мабуть, тієї ночі мусив Ошер їхати до потяга по молоко раніше. Проїхавши повз нашого будинку, він побачив, що той увесь чомусь світиться. Не світлом від свічок чи лампи, а наче від вогнища. Йому здалося, що у нас горить. Почав смикати за дзвінок у воротах, але сторож не квапився відчиняти, він теж спав. Ошер почав смикати дзвоника, грюкати у ворота, наробив такого тарараму, що сторож прокинувся та відімкнув ворота. Ошер піднявся сходами і почав стукати в наші двері, ніхто не почув. Тоді цей силач натиснув на двері своїми широкими плечима, висадив їх. Коли він зайшов до хати, вся сім'я спала, а навкруги палахкотіли лави, дерев'яні підставки, талеси, молитовники. Він закричав своїм зичним голосом і розбудив нас. Зірвав з нас ковдри, почав гасити пожежу. Пам'ятаю ті хвилини, ніби все відбулося вчора. Розплющивши очі, я побачив вогники — малі, великі, вони перекочувалися, танцюючи ніби щезники. На моєму братику Мойше вже зайнялось покривало. Мене, ще малого, не лякала пожежа. Навпаки, видовище вогню мене захоплювало. Через якийсь час пожежу вгамували. Трапилось те, що без сумніву можна назвати чудом. Якби допомога запізнилась ще на декілька хвилин, нас усіх охопило б полум'я, бо дерево було сухе та ще просмальцьоване воском. Ошер був єдиною людиною, яка не спала о такій годині пізньої ночі, яка ладна була рвати той дзвін у воротах, так уболівати за нас. Мабуть, так судилося було, щоб цей

друг зробив нам найцінніше добре діло — врятував усю нашу родину від полум'я.

Віддячити йому ми не спромоглися. Ми ніби оніміли. Ошер квапився, скоро пішов від нас. Ми ходили серед обвуглених лав, столів, молитовників, талесів, кожного разу знаходили головешки, що тліли. Та й ми мали всі шанси згоріти до тла.

Товариські стосунки між моїм батьком та Ошером ще більше зміцніли, а під час війни та голоду той самий Ошер знову приходив, як міг, на поміч.

Після нашого від'їзду з Варшави (під час першої світової війни) ми ще отримували звістки про нього. Один з його синів помер, дочка закохалася в хлопця низького походження, батько мав від цього клопіт. Мені невідомо, чи дожив він до приходу Гітлера у Варшаву. Очевидно, не дожив. Але ж подібних до нього євреїв силою тягли до Треблінки. Хай ці спогади будуть пам'ятником Ошеру та подібним до нього, що жили праведно та загинули як святі.

ДО ЕРЕЦ- ІСРАЕЛЮ

Зустрічаються люди, чия
доля мовби накреслена на їхньому обличчі. Таким був Моше Блехер. По-перше, він мав типову ерец-ізраельську зовнішність — такий собі житель Тимни або Шушан-Габіра із споконвіку засмаглим під тропічним сонцем, аж чорним лицем, порізаним глибокими зморшками. По-друге, очі його світилися, сказати б, нету-тешньою мрійливістю, відчуженням. Здавалося, вони, ті очі, бачать щось приховане від інших, — те, що давно минуло, те, що має статися. Моше Блехер був неабияким знавцем Талмуда, і вони з моїм батьком постійно обмінювалися думками щодо з'яви Мошіаха. Він достеменно знав усі розділи Гемари та книг Мішни, в яких згадувалось ім'я Мошіаха, надаючи особливого значення «темним місцям» з книги Даніїла. В розмовах він раз у

раз намагався прояснити незрозуміле, і тоді вираз його очей робився геть зовсім відстороненим.

Мені нерідко доводилося бачити Моше Блехера на даху. Дахи у Варшаві круті й небезпечні, та він почувався там, нагорі, цілком невимушено, блукав мов сновида. Спостерігаючи, як він спокійно крокує над проваллям вулиць, вимощених бруківкою, я настрахано завмирав. У такі хвилини він видавався мені надлюдною, яка не залежить від земних законів і здатна творити будь-які дива. Зненацька зупинившись, він підводив голову і пильно вдивлявся у небесну височінь, ніби очікував, що зараз, негайно з неба спуститься янгол або серафим, провіщаючи визволення.

Траплялося, своїми запитаннями Моше Блехер заганяв мого батька у глухий кут. Він знаходив протиріччя в самому Талмуді. Його цікавило, приміром, скільки має минути часу від убивства Мошіаха бен Йосефа до з'яви Мошіаха бен Давида. Він розповідав про шофар Мошіаха, про віслюка, на якому той їде, про те, як, сидячи біля брами Рима, перев'язує рани. Він піддавав сумнівам заяву Бар Хілеля, нібито до євреїв Мошіах не прийде, вони ж бо вже з'їли його при Хізкії. Хіба цадик може дозволити собі таке говорити? Що означає твердження Мішни: Мошіах прийде тоді, коли євреї матимуть свою державу? Чи це вже й справді остання вимога? А скільки доведеться чекати після приходу Мошіаха до воскресіння мертвих? Коли спуститься з небес вогненний Храм? Коли? Коли?..

Моше Блехер мешкав у підвалі, але там усе блищало. Гасова лампа ясно світила, ліжка завжди були охайно прибрані, ніде жодного шмаття, як в інших підвалах. Біля стіни стояла книжкова шафа. Коли я приходив, він зазвичай читав єврейські газети. Сидів завжди біля столу, на носі пенсне, і вишукував по часописах новини з Ерец-Ізраелю та інших країн, де, можливо, станеться війна Гога із Магогом, котрих Бог покарає, пожбуривши в них з небес камінням; про ту місцину, де розташований Рай, річка Самбатіон, де загубилися десять колін. Моше Блехер знав про них геть усе; не раз, сумно зітхнувши, натякав, що залюбки рушив би на пошуки заблуканих братів наших, аби тільки йому пощастило забезпечити свою родину.

І ось поміж людей поширилася чутка: Моше Блехер їде до Ерец-Ісраелю, та не сам, а з усією сім'єю. Сім'ю його я не пригадую доладу. Здається, він мав дорослого сина, можливо, двох синів. Ця подорож не була чимось несподіваним, якоюсь примхою. Вона була частиною ества Моше Блехера. Подив могло викликати хіба що задовге очікування цієї події.

Усіх подробиць я не знаю. Пам'ять зберегла лишень окремі деталі, адже я був ще зовсім малим. До Блехера у підвал без кінця приходили люди. Приносили записочки: хтось прохав покласти свою в Стіну Плачу, хтось — на могилу прародительки Рахілі, а хтось — аж у Махпелу. Старші прохали надіслати жменьку землі з Ерец-Ісраелю. Моше Блехер мав святковий вигляд, а його замріяні, сповнені надії очі світилися несьогосвітнім блаженством.

Зрештою одного надвечір'я до нашого двору вкотилася величезна підвода, чимось подібна до омнібуса. І досі не розумію, навіщо Моше Блехерові здався той фургон? Хіба що забирав із собою меблі... Крохмальна вулиця враз спохмурніла: сусіди зійшлися, щоб попрощатися. Цілувалися, плакали, бажали одне одному якнайшвидшої з'яви Мошаха, що покладе край галугу. З від'їздом Моше Блехера повіяло свободою: Моше був ніби провісником, обіцянкою радісних перемін, адже ж коли їде туди з жінкою та дітьми, то, певно, святий Мошіах не забариться...

Минув доволі тривалий час, поки на батькову адресу нарешті надійшов лист, який, втім, не містив жодних утішних новин. Моше Блехер не міг знайти роботи у Святий Землі. Нестатки, голод... Його родина впродовж тижнів харчувалася лише рисом і водою. Лист збурих нашу вулицю. По-перше, всі любили Моше Блехера, по-друге, ніде правди діти, сподівалися, що йому пощастить на новому місці і поступово вся Крохмальна вулиця опиниться там-таки, адже Моше Блехер був якимось чином родичем кожного.

Сталося це якраз напередодні Йом-Кіпура. Цього дня молилися в нас, а на Минху зазвичай збирали пожертви для хворих, для бідних наречених, для паломників. Нині батько поставив ще один таріль — для Моше Блехера.

Поряд з написом, зробленим друкованими літерами, лежав лист з Ерец-Ізраелю.

Наші парафіяни не надто щедрі, кидають переважно дрібняки — 4, 6, 10 грошей. Але таріль для Блехера ніби хто заворожив: кидали по 40, 50 грошей, навіть карбованці, була там навіть паперова троячка. Всіх засмутила звістка, що Моше Блехер і його родина харчуються рисом і водою: виходить, порятунок знову забарився.

Після свят батько відправив зібрані гроші до Ерец-Ізраелю. На них можна було купити багато рису і багато води (у Святій Землі воду тоді також доводилося купувати). А проте життя Блехера ніяк не вбивалося у колодки. Чи то не міг він, безнадійний мрійник, повірити, що справді перебуває на Землі Обітованій, а дійсність не така солодка, як мрія? Не міг змиритися з тим, що Земля Господня лишається під турками? Не виключено, що поведінка безбожних колоністів його дратувала... Вони голили бороду, не дотримувалися приписів Тори. Одне слово, поповзли чутки, що Моше Блехер повертається.

Чутки справдилися: Моше Блехер повернувся. Ще більше засмаг, зжовк, ще додалося сивини в його бороді, а очі — неможливо словами переповісти, яке лилося з них світло. Уявіть собі людину, котра померла, відвідала пекло, зазнала райських утіх, а тоді не знати навіть знову повернулася на землю... Моше Блехер нагадував саме таку людину.

Завітав він і до нас. Батько довго, прискіпливо розпитував його. Моше відповідав на всі запитання, все розповів. Але причина його повернення лишалася незрозумілою. Щось цей єврей приховував. І знову я побачив, як він блукає по дахах. Іде, іде — та й зупиниться. Зупинки дедалі частішали. Кудись він зазирає, щось шукає на цих високих дахах. Знову почав навідуватися до батька, щоб почути пояснення надто складних місць Талмуда. З далеких мандрів Моше Блехер привіз клуночок кремінного піску, велику кількість камінців, щебінку від стародавніх руїн і нагробків. Коли хтось помирав, він давав жменьку землі «звідти». Йому давали гроші, але він не бажав гендлювати священним.

Можливо помиляюсь, але подальші події, наскільки пам'ятаю, розгорталися так: Блехерові діти поодружува-

лися, а Моше із жінкою лишилися самі. Він працював уже не стільки, як колись, здебільшого лишався вдома, гортав свої фоліанти. До подорожі в Ерец-Ізраель Блехер, судячи з усього, був запеклим ворогом сіоністів, які намагалися здійснити його заповітну мрію, та Моше бажав Мошіаха, лише Мошіаха. Однак тепер він у своїх роздумуваннях дедалі частіше схилявся на бік колишніх супротивників: припустімо, Мошіах і справді не з'явиться — як тоді чинити євреям, чекати до скону, чи що? А коли то задум Божий: мовляв, євреї повинні домогтися з'яви Мошіаха... Хай, мовляв, спершу оселяться на Святій Землі, а вже тоді зійде до них святий рятівник. Пригадую їхні суперечки з батьком. Моше Блехера було дедалі важче переконати. Мій батько вважав сіоністів безбожниками, нечестивцями, що волюють, мабуть, осквернити Ерец-Ізраель. Моше Блехер заперечував:

— А коли так призначено? А коли виявиться, що ці сіоністи — нащадки Йосефа? Хіба не можуть вони покаятися і стати добрими євреями? Хто може знати достеменно задум Божий?

— Перш ніж їхати до Ерец-Ізраелю, слід бути євреєм! — твердив батько.

— А вони хіба не євреї? Хіба вони гоїм? Хіба вони не приносять себе у жертву заради євреїв? Ризикують здоров'ям, життям навіть, осушуючи болото! Хіба це нічого не важить?!

— Якщо Бог не зведе Святий Храм, усі людські намагання будуть марними, — заперечував батько.

— Але ж перший храм збудували люди, не янголи. Цар Соломон звернувся до Хірама, володаря Цура, і звідти привезли кедри й рабів...

Такі суперечки тривали без кінця. Батько дійшов висновку, що Моше Блехер заплутався в сіоністських тенетах. Звісно, поки що він цілком кошер, як належить бути єврею, але, певно, щось з його головою сталося, коли доктора Герцяля вважає достойною людиною.

Незабаром суперечки припинилися. Моше Блехер блукав ще більш розгублений, відсторонений, заговорював не лише до дорослих, а й до молоді. До нього додому почали приходити і зовсім юні. Запитували про різне:

— Чи й справді в Ерець-Ізраелі зірки небачені, кожна ніби велике яблуко?

— Правда, хлоп'ята, правда.

— Кажуть, що біля Солоного Моря і досі стоїть дружина Лота, а воли її облизують, бо люблять сіль. Чи це дійсно так?

— Щось таке мені довелося чути.

— А чи чули ви, як праматір наша Рахіль плаче за своїми дітьми?

— Я особисто не чув, але щадик, певно, почув би.

— Реб Моше, а в Ерець-Ізраелі також їдять хліб?

— Їдять, коли мають.

Складалося враження, ніби Моше Блехер таки зсунувся з глузду. Насправді його дивна поведінка пояснювалася дедалі більшою тугою за Ерець-Ізраелем, куди він зненацька знову вибрався.

Цього разу не було ні хури-омнібусу, ні проводів з поцілунками, ніхто не передавав записки — він зник враз, сказати б, без жодного попередження. Коли його відсутність помітили і почали шукати — розпитувати, то з'ясувалося, що Моше Блехер, не витримавши сього-світньої суєти, повернувся до країни предків, де ростуть фігові й тутові дерева, квітне мигдаль; туди, де сучасна молодь засновує колонії, садить ліси і балакає в будні на лошн-койдеш.

Минули роки, про Моше Блехера ніхто нічого не чув. А я й далі думав про нього. Чи це і досі він харчується рисом з водою? Чи знайшов собі якесь парносе? Чи не вирушив часом по той бік Самбатіона на пошуки червоношкірих євреїв? Такий єврей, як Моше Блехер був на все здатний. Таїв у собі прихований від усіх потяг до Ерець-Ізраелю. Так би мовити, генетичний потяг. Це було написано на його обличчі, виразно, ніби на самій географічній мапі Ерець-Ізраелю...

Інколи я виходив на балкон і дивився в напрямі Залізної вулиці, освітленої газовими ріжками: їх спалахувало дедалі більше, вогні то наближались, то віддалялися, і мені здавалося, що я бачу Ерець-Ізраель, адже Залізна вулиця знаходилась на самій далекій відстані, яку я тільки міг бачити.

БАТЛУНІМ — НЕСЬОГОСВІТНІ

«Парносе... Звідки береться

парносе? Від домашнього вогнища. Коли з'являються жінка й діти, з'являється також парносе. Чому старий парубок позбавлений парносе? Бо не має родини. Навіть якщо він працює, то ледве заробляє на харчі. Не буває багатія без сім'ї. Без жінки чоловік — не чоловік, а в кращому разі півчоловіка. Хтозна скільки разів я вже намірювався приступити до діла, але тільки-но побачу ранком своїх домочадців — руки падають...»

Так міркував реб Іхезкель, невисокий на зріст, тілистий єврей з чорною, а втім уже напівсивою, бородою і добрими очима, які дивилися крізь скельця окулярів у золотій оправі. Вбраний він був у довгий капот, атласний капелюх і начищені до блиску чоботи.

Боже збав, реб Іхезкель не був старим парубком. Він мав уже третю жінку. Але вона йому не підходила, а коли жінка не підходить, то вона не дружина. Реб Іхезкель пояснював це таким чином:

— Увечері, щойно повернешся додому після вечірньої молитви і сядеш до книги — вона вже кличе спати. Але я не годен заснути о дев'ятій вечора! Кручусь на ліжку, а сон не йде. Вдосвіта, годині о четвертій, вона вже схоплюється і біжить до своєї риби. Починається грюкіт, стукіт, ходіння. Вона запалює лампу, тоді будить мене. Потому вона з дочкою викочують з хати ванни та балії з рибою, лаються при цьому останніми словами. Йдучи з дому, вони не лишають мені навіть шклянки окропу і крихти заварки. Увечері повертаються змерзлі, лихі — і відразу спати. Хіба це можна назвати домашнім вогнищем? Я потрібен їм тільки для суботнього кідуша. Їй заманулося — уявляєте? — щоб я морочився з її рибою. Ні, це не дім, не сім'я!

— Чому ж ви не розлучитеся? — запитували в нього.

— По-перше, вона не хоче. По-друге, як я можу розлучитися, коли не маю парносе. Я лишуся без шматка хліба і без даху над головою. Щоб розлучитися, також потрібне парносе.

Реб Іхезкель частенько навідувався до нас. Прийде, бува, вип'є чаю, повечеряє. Він навчив мене грати у шахи. Схильний до винахідництва, реб Іхезкель завжди мав із собою необхідний матеріал, раз у раз витягаючи з кишені якісь шворочки, пружинки, коліщатка, деревинки, шматочки дроту. Знав безліч рецептів для виготовлення чорнила, туші, різних сумішей та притирань. Його цікавило геть усе: чому влітку спекно, а взимку холодно? Чому вода перетворюється на лід, а лід — на воду? Чому нині позабували ті чаклунські таємниці, які знали в стародавньому Єгипті? Що можна побачити, ідучи в напрямі Америки, Китаю, за Північними горами? Він невтомно шукав відповіді на ці та інші питання, гортаючи все нові й нові книжки. Хіба здатний такий єврей займатися рибою? Продавати на Яноському базарі коропів та щук поряд з усіма тими невігласами й грубіянами?.. Отож зрештою він опинився просто неба, без домашнього вогнища. Коли немає домашнього вогнища — немає парносе. Одне пов'язане з другим.

Реб Іхезкель не був винятком. До нас приходили й інші дуже схожі на нього невдахи, кожен зі своєю вигаданою чи справжньою сімейною драмою.

Одного з таких завсідників на ймення Матес я пам'ятав ще з Леончина, маленького штетла на Віслі, де я народився. Він був тоді одружений з донькою Гіршла Швайгера і радо навідував ребе у Радзиміні. Невисокий на зріст, кремезний, мав великі руки й ноги, а ще довгі пейси на добродушному лиці, позначеному, втім, дивацтвами його власника. Як і мій батько, Матес з дитячих літ присвятив себе єврейству. Ні про що інше, крім ребе і цадиків, не годен був говорити. Тесть Матеса, Гірш Швайгер, намагався прилучити його до свого діла. Та де там! Працювати Матес не мав часу: лишень Шахарит — ранішня молитва — забирала в нього три години! Поснідавши скибкою хліба з цибулиною, сідав до читання. Йому й на думку не спадало, що натомість можна зайнятися чимось іншим. Як же мало він знає! Скільки молитов, скільки книжок хасидських ще треба опанувати, скільки щаблів побожності подолати! А нечиста сила, чорти, лапітути прагнуть перешкодити, затягти у самісіньке пекло — хіба легко з ними воювати?! Де ж взяти час на молочарню, на корів і подібні буденні справи?

Гірш Швайгер наполягав на розлученні, та його донька Лея не погоджувалась. Крім усього іншого, вона мала дітей, здається, двійко. Лея лишалася біля батька у Леончині, а Матес блукав Варшавою.

Зненацька Матес оголосив себе послідовником уманських хасидів.

Після тривалих пошуків знайшов він нарешті вчителя в особі хасида з Умані, реб Нахмана, найбільшого серед рабинів. Існує базліч хасидських книг, — казав Матес, — та жодна не перевершить збірник висловлювань, молитов, оповідей реб Нахмана. Кожна його оповідка, його майсес — глибоке таїнство. Тож Матес душею й тілом віддався на службу уманському хасидизму. Якось завітав до нас і тут-таки, не привітавшись навіть, почав плескати в долоні і пританцьовувати, повторюючи слова реб Нахмана:

— Не впадати у відчай! Не згасне мій вогник до з'яви Мошіаха!

Матес мріяв лише про те, щоб виїхати до Умані і решту життя перебути у молитовному домі, зведеному на могилі реб Нахмана. Щоправда, як нащадкові коенів, йому було заборонено відвідувати цвинтарі, але ж сказано: могили цадиків не оскверняють. Звісно, щоб дістатися Умані, потрібні гроші, ще й немалі, бо Матес вирішив прихопити із собою дружину, дітлахів. Тим часом Гіршл Швейгер не бажав відпускати доньку та онуків на поневіряння кудись до Росії. Що вони їстимуть у тій Умані? На які гроші житимуть? Від Матесових танців на могилі рабі Нахмана не великий зиск!

Реб Іхезкель та Матес — обидва були батлунім, несьогосвітні, але порозумітися до кінця вони не могли. Матес танцював, зводив очі до неба, проголошував, що Всевіт сповнений радості, плескав у долоні. Іхезкель чував бороду і замислено промовляв:

— Звідки береться град? Влітку, коли така спека, яким побитом дощ перетворюється на град?

— Нагорі холодно, — пояснювала йому моя мама.

— Гаразд, нехай так, але ж чому тоді не утворюється сніг?.. І чому взимку взагалі не буває граду? У чім тут заковика? Який сенс?..

— Сенс або його відсутність — усе це вирішується на небі, — підсумував Матес і додав, що кожне творіння Боже, кожна травичка має свого янгола-охоронця. Як він скаже, так і буде. Накаже травичці: «рости!» — вона й ростиме.

— Нехай так, — погоджувався реб Іхезкель, — і все ж повинен бути якийсь задум...

Матес роздобув грошенят на квиток і вирушив до Умані: не назавжди, а поглянути, що там і до чого. Довгенько ми його не бачили, не чули, коли — гульк! — з'явився. З лиця спав, але очі сяють від щастя. На батькове запитання, як йому велося в Умані, Матес відповів не лише словами, а й піснями-танцями.

— Це рай, справжній рай!..

Видобути з нього якихось конкретних відомостей — поза захоплені вигуки — виявилось непростою справою. Врешті-решт з'ясувалося таке: молитовний дім стоїть на могилі рабі Нахмана, в кожному куточку того дому витає душа рабі, вона світиться у кожній запаленій свічечці. Минають дні, тижні, місяці, а ти сидиш, сповнений

любові до кожної дитини, чоловіка, юнака, ладний розцілувати кожного. Коли маєш якийсь харч — їси, коли не маєш — постиш. Але хай би там що, не припиняєш молитися, вивчати книжки рабі і водночас танцюєш, співаєш... На ніч усі лишуються тут-таки, у будиночку над могилою рабі.

— І ніхто не боїться? — запитав я.

— Боятися? Але ж кого? Рабі? Дурненький! Лихі люди мертві ще за життя, а цадики і після смерті живуть. Рабі живий! Він ходить синагогою, розмовляє з нами, читає Тору... Всі радощі світу не варті одного-єдиного дня в Умані!.. Коли б мені запропонували статки Ротшільда замість зустрічі з рабі, я б зареготав і відмовився: нема дурних!

Матес приїхав, щоб забрати сім'ю, але Гіршл Швайгер зажадав розлучення. Гіршл прийшов до мого батька разом із донькою, котра ридма ридала. Від неї пахло селом і свіжим молоком. Лея раз у раз повторювала: «Ну чому ми не можемо жити як усі одружені люди?» Не пригадую достеменно, але, здається, вони все ж таки розлучилися. А далі сталося так, що Матес забарився у Польщі і подався до Умані після більшовицької революції, долаючи кордони, застави, погроми. Хтозна-яких злигоднів довелося йому зазнати. Я чув, що спершу більшовики нібито не чіпали хатку на могилі рабі на уманському єврейському цвинтарі, але згодом усе знищили. Матес, певно, скінчив свої дні десь у концтаборі або більшовицькій в'язниці.

Проте на все свій час.

Крім Матеса та Іхезкеля, до нас приходили ще й інші подібні до них батлунім. Мій батько був для них ніби світло для метеликів теплої літньої ночі.

Одного разу прибув з далекого польського штетла молодик з рудуватою борідкою, невисокий, кремезний. Покинув жінку, тестя, дитину, родинне вогнище — усе покинув і помандрував пішки, прихопивши із собою талес та тфілн, а в мішечку для талеса лежала книга про єврейських чудотворців. Дивна річ, але той молодик добився до Варшави, аби вивчати тут Кабалу. Розпитував людей, хто б тут був йому за вчителя, і після тривалих пошуків з'явився у нашому домі. Мій батько довго відмовлявся, пояснюючи, що й сам він недостатньо опану-

вав це вчення, тож не може навчати іншого, та дарма!.. Молодик твердо тримався свого. Рабі, мовляв, одмовляється, бо надто скромний і недооцінює своїх знань. Одне слово, прибулець оселився в нас і заходився студіювати книги, які йому дав батько. Вранці снідав разом з нами, в кінці дня приходив до вечері і лишався ночувати. Мама скаржилася, що не має чим годувати навіть своїх власних дітей, не кажучи вже про чужого квартиранта. У відповідь батько знизував плечима:

— Хіба я можу відмовити єврею?

Щоб не значилось, що молодик харчується у нас задарма, йому запропонували допомогти мені з уроками. Уроки відбувалися у спальні, двері якої зачинялися на гачок. Якось під час занять, вивчаючи главу Талмуда, учитель запитує мене:

— Чим усе це скінчиться?

— Що саме?

— Оце наше сидіння. Доки воно триватиме?

— А що ж ми можемо вчинити?

— Їдьмо звідси.

— Куди?

— Світ за очі.

— А що будемо їсти?

— Що Бог дасть. Хто дає життя, дає їжу.

Цей бідолага щиросердно тужив за тими часами, коли мужчина його віку, знайшовши свого рабі, повністю поринав у вивчення їдишкایت, забувши про все інше. Він і мене умовляв стати цади́ком.

— Адже серед євреїв мусять і нині бути святі, — твердив настійно, — коли не у Польщі, то в Ерец-Ізраелі. В Єрушалаїмі та Цфаті напевне ще існують учені кабалісти. Знайдемо печеру, оселимося там і матимемо нескінченний Йом-Кіпур. Удень — піст, надвечір — легка трапеза, ніяких грошей не потрібно. На деревах визрівають плоди на будь-який смак, зривай та їж. Існують також ешиви, де є можливість вивчати Кабалу. Я поцікавився, у який спосіб ми дістанемося туди, на що він відказав:

— Пішки.

— Пішки до Ерец-Ізраелю?

— А чом би й ні?

— І ви знаєте дорогу?

— Так, через Стамбул.

Я добре розумів, що нікуди з дому не втечу і до Стамбула з цим чоловіком пішки не піду, але своїми розмовами він таки збив мене з пантелику. Мені ввижалося, що коли я виросту, то стану другим рабі Лурією або Хаїмом Віталем. Ілля-пророк, з'являючись до мене уночі, вивчатиме разом зі мною таїни Тори. Тільки-но зімкну повіки — негайно вознесуся на небо, побачу всі храми, розмовлятиму з янголами та вершитиму дива. Подібно до царя Соломона, osiąгну мову демонів — шейдім, птахів, звірів. І — хто зна? — може, буду Мошіахом. Сидячи біля брами Рима і лікуючи свої рани, зненацька почую голос: «Іцхак, ти — Мошіах!» Тоді залізу на віслюка, котрий повезе мене до Єрушалаїма.

Одного дня надійшла телеграма для нашого квартиранта. В ній було написано: померла твоя жінка, негайно приїзди.

Моя мама заголосила, заломивши руки:

— Він її вбив! То він винний у її смерті!

А квартирант, дізнавшись про телеграму, запитав лишень:

— Коли належить дерти на собі одіж?

Зібравши речі, він поїхав. Батько дав йому грошей на дорогу. Збирався наче повернутися, однак ми його більше не бачили. А от посіяне ним зерно туги — за далекими краями, святими місцями, печерами, де кабалисти, вбрані у білі шовкові каптани, опановують сокровенні таїни Тори, — не загинуло і потихеньку проростало...

СТРАХІТЛИВА ШАЛА

Суботній вечір завжди

був у нас святом, особливо взимку. Коли смеркало, батько разом зі своїми гістьми сідав до третьої суботньої трапези. Лампи ще не запалювали, в кімнаті ставало зовсім темно. Чоловіки співали «Сини цього дому» та інших суботніх співів, вечеряли вже черствою халою із шматком риби або оселедця. Як істинний хасид, мій батько користувався кожною нагодою, аби повчати своїх слухачів. Стоячи позаду батькового крісла, я уважно дослухався. Він на всі заставки ляв тих, хто віддавав перевагу сьогосвітнім radoшам, вихваляв райське життя цадиків: увінчані коронами, сидять вони у фотелях, всотуючи загадкові для невтаємничених настанови Тори. Поки батько надзвичайно натхненно малював ці райські

картини, в небі одна по одній спалахували зірки, інколи з-за хмар випливав місяць. Батькові слова про душу, Трон Небесний відтоді навіки пов'язані для мене з осяйними зірками, з ликом Місяця, нечіткими обрисами хмар; а таїнства Тори поєднані в єдине ціле з таємницями світобудови. Саме о пізній уже суботній порі, поки не затріпоче несміливий вогник лампи, мої відчуття загострювалися, заходили за край. У сусідній кімнаті мама ледь чутно промовляла молитву «Бог Авраама». Наш дім сповнювали присутність Бога, янголів, приховане очікування й передчуття чогось такого, що словами не поясниш.

Врешті-решт улюблене свято субота доходила кінця, наставав час ді гуте вох. Запалювали лампу, читали вечірню молитву Маарів, творили хавдалу. Батько та його гості зрошували пальці вином, торкалися ними до повіків, що було запорукою доброго парносе. Мама бралася за приготування м'ясної гречаної каші. Батько виголошував подячну молитву «І дасть вам Господь» і переповідав про єврея, що продав у рабство Ілю-пророка за 800 тисяч золотих. Дрова у пічці весело палахкотіли, яскраво горіла лампа. По-суботньому вдягнені євреї, котрі сиділи довкола столу, пили чай з лимоном, обговорювали хасидські та світові проблеми. Пахло топленим воском, ритуальним зіллям, благодаттю й дивами. Батько був завзятим курцем, тож нетерпляче, хоча й зовні спокійно, чекав хвилини, коли зможе затягтися цигаркою або люлькою.

Того суботнього вечора випав сніг, на вулиці посвітлишало, — не добереш, чи то вечірній день, чи денний вечір. Мороз помалював віконні шибки дивовижними деревами: мені ввижались краєвиди Сибіру та Ерец-Ісраелю.

У такій обстановці святобливого очікування мирного і щасливого нового тижня зненацька відчиняються двері і заходить єврей, на перший погляд, справжній жебрак з якоїсь дитячої казочки: капота латана-перелатана, подекуди вилазить вата, шапка роздерта, промерзла борода обвішана бурульками. Разом з прибульцем до нашої господи увійшли клопоти буднів і пронизливий холод.

— Гут-вох, рабі.

— Гут-вох, гут йор. Що скаже єврей?

Я нетерпляче чекав, що ж скаже цей жебрак. У моїй уяві спливали розповіді про ламедвовників — праведників. Він скидався на тих удаваних водовозів чи жебраків, що ними тримається світ.

— Рабі, я прийшов спитати шалу.

— Що ж, запитуйте.

— Як ви гадаєте, рабі, чи дозволено спати поряд з померлою дружиною?

У кімнаті запала дивна тиша. Моє тіло скував крижаний холод. Усі довкола зблідли. Батькове обличчя скам'яніло.

— Що ви маєте на увазі, поясніть, будь ласка, — насилу вимовив батько.

— Рабі, я не божевільний, — відказав чоловік. — Моя дружина померла у п'ятницю. Я живу у підвалі, де повно пацюків. Поховання не раніше, ніж у неділю пополудні. Якщо лишу небіжчицю лежати на землі, її, боронь Боже, згризуть пацюки. А ліжко в мене тільки одне. Тож її треба покласти на ньому. Сам я не можу спати на землі знову ж таки через пацюків. Одну ніч с'як-так пересидів, та відчуваю, що сили вичерпалися. Тому я вас запитую, чи дозволено мені лягти на ліжко поряд із небіжчицею...

Не встиг той чоловік вимовити останні слова, як батькове обличчя залили сльози, — очі, щоки, його руда борода, усе струмувало слізьми. Таким я його ніколи не бачив. Чоловіки, котрі стояли поряд з батьком, заворушилися, застогнали, почали шаркотіти чоботами, затарабанили пальцями по столі. Батько дістав із кишені хусточку і заходився втирати сльози, с'якатися. Придусеним голосом він вимовив:

— Друзі мої, ви чули? Ох лихо ж яке тяжке!

— Спаси нас, Господи милосердний! — відгукнувся хтось.

— Спаси і порятуй! — підтримали інші.

— Але ж, євреї, ми мусимо щось вдіяти.

У суботніх капотах ніхто з присутніх грошей не мав, але всі жили поблизу, тож насамперед хутко пішли по гроші. Ті кілька срібних монет, які зберігалися в нас у бляшанці, батько негайно витяг звідти і віддав жебракові. Мама, зачувши підозрілу метушню у великій кімнаті, прибігла з кухні. Дізнавшись, про що йдеться, вона зблідла, тоді почервоніла, а йерука її, як завжди у

таких випадках, сама собою, ніби жива істота з очима й вухами, скуйовдилася, зсунулася на потилицю, окремі пасма впали на лоб, на щоки (це були шовкові пасма, не справжні), шпилька загубилася... Мама гайнула на кухню і принесла для несподіваного гостя чай, здобну булочку, компот з чорносливу, який лишився від обіду. Поки він мив на кухні руки, повернувся один із сусідів, моторний молодик, який, крім грошей, приніс щось подібне до розкладачки. Повернулися й інші чоловіки, — у супроводі жінок, котрі побивалися, не тямлячи себе з горя.

— Ходімо туди! — запропонував хтось.

Батькові, як коену, заборонялося відвідувати дім, де є небіжчик; для інших, звичайних іудеїв, не було перешкод. Неборака вечеряв, загальне співчуття зігрівало його зболіле серце, а тим часом пожертви і далі надходили, і хтось приніс теплий піджак, хтось — сорочку, шарпетки, шапку, одне слово, зібрали цілий гардероб. Попоївши, жебрак прочитав молитву і зібрався додому. Разом із ним рушила юрба зацікавленого люду. Мені, як і батькові, також належало лишитися, я ж бо також був з роду коенів. Додам, що до подібних речей я з малечку відчував нездоланий страх. А проте цікавість переважила. Єврей жив у будинку номер 6 чи 8. Коли ми ввійшли у двір, лише дехто наважився спускатися темними сходами. Я зазирнув у віконце і побачив щось страхітливе. Це мешкання з чорними, мов комин усередині, стінами не було звичайним підвалом, більше нагадуючи глибоку нору. У суцільній пітьмі блимали дві свічки, висвітлюючи якийсь клунок на ліжку, прикритий чи то ковдрою, чи то хусткою. Роздивитися доладу не випадало: віконна шибка геть промерзла, лише крихітна дірочка лишалася незайманою, а, радше, відтанула завдяки теплому диханню багатьох людей. Як могла людина перебувати в цій норі, серед пітьми, мороку, бруду, холоднечі, разом із жінкою, повсякчас змагаючись з мишвою і пацюками, що намагалися позбавити їх не лише шматка хліба, а й життя, нині ж загрожують тілу небіжчиці?!

Я стояв, охоплений суперечливими почуттями: страх спонукав мене якнайшвидше відвернутися, а цікавість змушувала все розгледіти, все запам'ятати. Свідомий

того, що моя цікавість спричиниться до нічних кошмарів, нападів страху, хворобливого загострення уяви, я, однак, невідступно дивився, нахилиючи голову додолу. Цю живу могилу не можна було назвати житлом. Блимання слабеньких свічечок посилювало морок підземелля. Мені почали ввижатися злі духи, лапітути; різна нечисть скакала, повзла до мене, набуваючи разом із людськими тінями примхливих обрисів. Чи годна людина жити в такому проваллі? Жити і не втратити розум? Якою силою треба володіти? Щось стисло мені голову, вздовж хребта поповз мороз. А коли отой жебрак — примара, злий дух, сітра-ахара?

Чоловіки й жінки поралися внизу, щось ставили на місце, щось забирали. Зненацька в мене виникло бажання тікати мерщій додому, та сам-один я не наважувався піти — після всього побаченого лячно було підніматися сходами до нашого мешкання; сходи іноді залишались неосвітленими, іноді блимала чадна лампа без скляного ковпака. Хтось погодився допровадити мене до батьків. Перестрашений і змерзлий, я весь тремтів. Якийсь голос промовляв з глибин моєї душі: «Боже милий, хіба таке можливо?..»

Побачивши мене на порозі, мама сплеснула долонями: — О, горе мені! Ви тільки гляньте на цю дитину!..

Вона негайно почала зігрівати мої руки теплом свого дихання, закутала, прошепотіла молитву, яка одводить біду. Принесла чай з варенням, нашла ще чогось смачненького. Батько схвильовано ходив туди і сюди великою кімнатою, де він зазвичай приймав відвідувачів. Посмоктуючи кінчик борода, він час від часу торкався рукою свого високого чола. Батька, людину глибоко віруючу, цього разу, здавалося, охопили сумніви.

— Йой, Отець наш всеблагий! Горе нам, горе! — волав батько. — Зачекалися ми визволення! Час, час уже!..

Радість суботнього вечора була затьмарена, а наступний тиждень не обіцяв смачних обідів, адже батько віддав майже всі наші гроші жебракові.

Пізніше довелося мені чути про те, що одне ліжко в єврейському домі — річ неймовірна. У селянина — ще сяк-так. Але єврей, навіть останній кабцан — бідняк, щоб мав лише одне ліжко?! Але хто знає? Може, ліжко

зламалося, може, ним розпалювали пічку? У штетлах нічого подібного не буває, тільки в місті доживаються до подібних злиднів. Цю подію ще довго обмірковували тієї суботи, і ще довше мучили мене нічні кошмари. Бідолаху-неборака я потому не раз зустрічав, він майже не відрізнявся від інших євреїв, чимось торгував, але мій страх перед ним не минав, — не йшов з пам'яті той суботній вечір і страхітлива шала, з якою він звернувся до батька.

ШАЛАХМОНЕС

Помешкання наші завжди

були обставлені вбого. На полицях у кімнаті Бейт-діна — самі лише книжки. В спальні — два ліжка. На кухні не тримали припасів, мати купляла лише найнеобхідніше, бо й грошей часто бракувало. У квартирах сусідів я бачив і килими, і пейзажі на стінах, і мідні вази, світильники всякі, статуетки. Для нас подібні розкоші були чимось забороненим: про картини й фігурки годі й казати, для батьків моїх то були язичницькі кумири. Якось, пригадую, я помінявся в хедері з одним хлопцем своїм Хумешем. На першому аркуші в його Хумеші було зображено Моше зі скрижалями Заповіту, Аарона в Гошені та Ефоді — врочистому вбранні першопастиря — та двох янголів. Мати побачила й скривилась, а тоді показала батькові. Той відказав одразу: не годиться, мов-

ляв, у Хумеші малювати таке — та послався на слово писання: не твори собі ніякого образу.

Та в нашій домівці, цьому оплоті єврейського пуританства, де тіло було чимось на зразок доважку до душі, з приходом свята Пурим з'являлися зненацька якісь ознаки розкошування.

Усі статечні хазяї нашої вулиці надсилали шалахмонес — подарунки. З ранку низкою йшли рознощики, приносили вино, медовий напій, апельсини, печиво, торти. Хтось із добродіїв надсилав коробку сардин, той — семгу, той — рибу в кисло-солодкому соусі. Присилали яблука — кожне загорнуте окремо в тонкий папір, фініки, фіги — чого лиш там не було! Накритий стіл був ущент заставлений усілякими наїдками. А потому приходили машкарники — в машкарах, із касками на головах, у картонних латах, із шпагами з пап'є-маше — і все це оздоблене фольгою, наче срібне й золоте. То був світлий, радісний день для мене. Та батьки мої не полюбляли всієї тієї мани. Якось один багатій надіслав нам пляшку англійського портеру для батька. Той, роздивившись яскраву етикетку, лише зітхнув глибоко. Там було намальовано чоловіка напідпитку, і все в ньому — червоне обличчя, світлі вуса, капелюх з пером, п'яні очіці, — так і сяяло нечестивою втіхою. «Скільки зусиль — і все заради хвильки насолоди!» — немовби до самого себе завважив батько.

Вином ми пригостили тих, хто був у хасидській синагозі. Печиво й торти ми не хотіли їсти тому, що не знали напевно, чи додержуються варшавські євреї як слід правил кашруту, чи клали туди смалець, чи що?

Машкарники в нас довго не затримувалися: машкари, наспіви — надто все це скидається на театр, а театр є трейф, нечисте. Втім, у нашому домі все в світі вважалося трейф. Мали минути роки, аби я осягнув глибокий сенс цього твердження.

Тільки ж мешканці вулиці Крохмальної геть не зважали на подібні міркування! Пурим був для них великим карнавалом. Вулиці були повні машкарників та носіїв шалахмонеса. Пахло корицею, шафраном, шоколадом, тільки-но спеченими тістечками. В кондитерських продавали фігурки — царя Ахашвероша, Амана-вбивці, канцлера Харбони, цариці Вашті та Вайазату — десятого

сина Амана. Яка ж то насолода — відкусити ногу або поласувати головою цариці Естер. І все це — під гучний невпинний стрекіт грагерів — тріскачок, що кидали виклик Аманові та й іншим аманам усіх часів.

Що ж до молоді — наречених, і хлопців та дівчат, які зустрічалися, — то для них взаємні дарунки, шалахмонес, правила за частину належних подарунків — часом досить дорогих — що ними обмінювались усі хосн-кале — заручені, засилаючи сватів. Один з таких дарунків на свято Пурим став приводом для великого скандалу, що призвів до Дін-Тори — равинського суду в нашому домі.

Цим дарунком була срібна скринька, що її один молодик прислав своїй нареченій до Пуриму. Коли вона на очах своїх подруг, що нетерпляче чекали цього подарунка, відкрила ту скриньку, там була здохла миша. Наречена завокала знавіснлим, нелюдським голосом і впала без пам'яті. Дівчата також заверещали, немов різані. Привівши наречену до тьми водою та оцтовими компресами, заходились спільно обговорювати подію. Зрозуміло, дівчина здогадувалась, чому хлопець вчинив таке: днів зо два тому вони посварилися. Поговорили, порадилися разом та вирішили належно віддячити капосливому нареченому. Натомість мертвої миші замовили кондитерові — той запрягся зберегти таємницю — дорогого торта, начиненого грязюкою. Оце й усі подробиці цього конфлікту, який дівчата з вулиці Крохмальної розглядали як сутичку жіночого й чоловічого світів. Дійсно, жінки виявили винахідливість та неабияку фантазію, ведучи цю, як сказали б зараз, «холодну війну».

Того свята Крохмальній вулиці було-таки над чим посміятись. Найсмійніше, власне, було те, що наречений, вчинивши ту гидоту, анітрохи не чекав такої ж самої відплати. Він був ошелешений не менше, ніж сама наречена. Дівчата з Крохмальної любили-таки поглузувати. Тож вряди-годи десь лунав шалений регіт, наче з божевільного дому, і сміялася вся вулиця Гнійна, аж до Теплої. Наречений теж не гаяв часу: він святкував Пурим із товаришами, які теж приклали руку до його небезпечної витівки. Але відійшов метушливий Пурим —

настав день Шушан-Пурим, гарячливі голови протверезіли й зібралися у нас на Дін-Тору.

Народу було повно. Наречена з'явилась у супроводі всієї своєї мішпохи та подружок, наречений так само привів друзів. Гармидер почався ще на сходах і тривав щонайменше півгодини, тож батько й не міг ніяк втямити, хто тут винний, хто ображений. І взагалі що до чого. Поки галасували, кидались образами, кипіли лайкою, він відкрив собі книжку й заходився читати. Адже він знав, що так чи так, а колись вони вгамуються — це ж бо євреї, а не якісь там бандити. А доти, щоб не марнувати часу, не завадить нагадати собі що-небудь із Махарша — коментаря, який твердить, що на будь-яке питання можна відшукати відповідь — тільки хто ж його знає, про яку відповідь ідеться...

Я теж був свідком цієї історії й швидко схопив усі її подробиці. Дослухався кожної лайки та прокльону, що ними від душі закидали один одного суперники; при цьому, однак, чулись і тверезі голоси — мовляв, не годиться, якщо через таку дурницю розладнається заручення. Але й далі брутально, дико докоряли один одному бозна за що, відшукували старих гріхів та кривд. А тоді раптом повертало на протилежне — і вже клялись у відданості та родинних почуттях: авжеж, свати — мехутонім. Ще тоді, дитиною, помітив я, що люди прості дуже легко переходять від брутальності до ввічливості, від ляпасів до поцілунків у щічку, — аби тільки показати свою відданість. Але коли накричались доволі, до хрипу, хтось таки спромігся розповісти до ладу батькові, що сталося. Той аж отетерів, почувши таке:

— Фе! Хіба ж це можна собі таке дозволяти? Це ж порушення заповіді: не брудни душу свою... Він тут-таки навів ще декілька цитат, законоположень з Писання. Спочатку батько як слід оцінив ці вчинки: вони, поперше, безчесні, по-друге, огидливі, й, нарешті, ведуть до злоби, лихослів'я, пліток, наклепів — до чого завгодно! Та це й небезпечно, бо багнука може викликати загноєння, можна, хай Бог береже, захворіти. А й гріх який! Змішати з грязюкою їжу, що дав нам Господь на поживу нашу, їжу, над якою творимо Браху — благословення! Батько згадав на зразок одного чоловіка, який був удостоєний довгого віку за те лиш, що ніколи не

покинув на землі ані крихти хліба. І ще тато сказав: щоб спекти коржика, спершу треба землю зорати, засіяти, треба дощу з неба. Це вам не абищо! Із зерна, що зотліє, проростає колос. Та нехай наймудріші — хахамім — зберуться з усієї землі, і то вони разом не створять одного такого колоска. А тут, замість того, щоб славити й дякувати Господа Передвічного нашого за дари його, беруть цей дарунок і користуються ним, щоб скривдити ближнього, паплюжачи те, що Рібойне шел Ойлом, Всевишній, створив.

Там, де тільки-но відчайдушно галасували, запанувала дивовижна тиша. Жінки заходилися терти очі кінчиками фартухів. Чоловіки похнюпились. Присоромлені дівчата поопускали повіки. Сором та каяття охопили всіх. Вустами батька до них ніби промовляла сама Тора, і всі відчували, що він правий у кожному своєму слові. Я часто бачив, як батькові вдавалося найпростішими словами долати в людях їхню дріб'язковість, марнославство, безглузде обурення, пиху. Вислухавши татове слово, наречені помирилися. Свати, що тільки-но в сварці мішали один одного з багнукою, розцілувалися. Стали домовлятися про день весілля. Оскільки, власне, процедура Дін-Тори не відбулася, батькові нічого не заплатили. Сам же він і позбавив себе заробітку, бо обмежився самим лише повчанням. Та позаяк це був час між Пуримом і Пейсахом, ми не скаржилися на парносе; до того ж деякі євреї надсилали із шалахмонесом півкарбованця або й цілий. Як усі порозходилися, тато позвав мене й наказав, щоб я й собі зробив висновки, до чого веде нехтування законами Тори, до якої безглуздої марноти можна дійти.

У суботу, поївши чолнт, я вийшов на балкон. Була м'яка погода, сніг розтанув, тротуари повисихали. В ручаях, що бігли з водозливів, відбивалося синє небо та золотий лик сонця. Повиходили гуляти молоді пари з нашої Крохмальної вулиці. Поміж ними я побачив і тих, що уславилися своїми мерзенними дарунками. Вона вдягла вже літнього капелюшка та легкий костюм. Він так само вирядивсь у світлого капелюха та жовті напівчеревики. Вони обійнялися та йшли посміхаючись, про щось собі тихо розмовляли. Ну, було, посварилися — то й що з того?

Я стояв на балконі в атласному халаті, плюшевому кашкеті на рудих пейзах та дивився навколо. Який же він великий, цей світ! Які події відбуваються в ньому? Чи високо небо над дахами? А чи ж глибоко лежить земля під бруківкою? А чому парубкам та дівчатам так до вподоби кохатись? І де знаходиться той Бог, про якого ото завжди згадують у нас удома? Мене охопили здивування, захват, зачарування, а ще — переконання, що до відповіді на всі оті запитання я маю дійти сам, власним своїм розумом...

ТРЕЙТЛ

Було це влітку. Батько

повернувся після вечірньої молитви з синагоги, сидів за вечерею, якою харчувався завжди влітку — рис на молоці. Вікна та двері на балкон були відчинені, з вулиці потягував легкий вітерець усуміш з коминним димом від печей у пекарнях, що їх заздальгідь ладнали для завтрашньої випічки. Хтось постукав у кухонні двері. Влітку вся сім'я збиралась у віддаленій від кухні приймальні батька, отже мати послала мене відчинити двері. Увійшов високий чоловік з білою борідкою на молодому ще обличчі, з чудернацькими якимись очима. Зляканий трохи, я запитав:

— Чого вам треба?

— Чи це не ти Іцхак, а? Схожий на бубусю Темерл, а ім'я маєш свого прадіда, рабі Іче-Герша, авва-ва! Точні-

сінько таке ж обличчя! Яка то була чудова людина, справжній цадик. О, як швидко минають роки!

Чоловік попрямував до приймальні батька.

— Пінхас Мендл, пізнаєш мене? Я Трейтл.

Тато сплеснув руками:

— Трейтл! Кого я бачу! Шолом алейхем!

— Так, я Трейтл. Старим став, а? А я й не знав, що ти у Варшаві.

Я не звик до того, щоб хто-небудь називав мого батька на ім'я та звертався до нього на ти. Але ж цей єврей в чоботях, довгому пальті та хутряній шапці в розпалі літа звертався до батька так, наче він був молодим хлопцем. Мама зразу ж пішла до кухні.

— Ти з Томашува приїхав? — так само невимушено запитав його батько.

— У Томашуві я не бував уже дуже давно.

— Де ж ти був?

— Де лише я не бував! Усю Польщу об'їздив, Литву.

— Чому це ти всюди їздиш?

— Що значить чому? Дочок заміж віддати треба. Було в мене семеро дітей. Двоє померли. Мойше оженився на дівчині з Іжбіце. Хава — її звати як бабусю Хаву — вийшла заміж за Йоновера. А ще троє — Сара-Міндл, Бейла-Броха та Ітеле сидять у мене невиданими. Як їх віддати, коли не маю приданого? Підлі наклепники, — щоб імена їх та пам'ять про них щезли навіки, — звинуватили мене в усяких зловживаннях та звели мене нанівець. Сарі-Міндл, бідоласі, вже скоро сорок. Досиділась до сивих кіс. Але ж я доб'юсь свого, я зберу для них придане, не піду з цього світу, поки не поведу кожну під хупу.

Тато, замислившись, слухав. Він наче щось підраховував, я побачив, що над його лобом наче тінь якась промайнула та зморшкою прорізала його. Я здогадався, що йшлося про вік Сарі-Міндл, якій за його підрахунками багато більше сорока. Батько потягнув кінчика бороди.

— Піді помий руки, повечеряєш з нами.

— Я вже їв. Ось уже скільки років я їм лише один раз на добу, приблизно о четвертій.

— Ось як! А де ти зупинився?

— Переночую у тебе.

— Ну, зроби ласку. Може, склянку чаю вип'єш? Трохи рису з молоком з'їси? Це легка страва.

— Чаю не п'ю. До молочного навіть не доторкуюсь. Після четвертої навіть крихту в рот не беру. Чому це ти перебрався до Варшави? Щодо мене, то, як бачиш, я став мандрівним старцем. Іншого виходу не було. Спочатку наклепники донесли на мене властям, потім намовили злодіїв з П'яска, щоб вони мене пограбували. Все забрали з крамниці, залишилися пусті полиці. Хотів було влаштуватися різником, але інші різники рознесли про мене чутки, наче руки в мене трусяться. Всі мене ненавидять, вони раді б мене втопити у ложці теплої води. А все тому, що я більш обізнаний, а вони невігласи. Зрозумівши, що справи мої погані, проковтнув свій сором та пішов по світу.

Віддати заміж дочок — то неабияке діло. Сватались до них грубіяни, але я їм слухати про них не хотів. Пам'ятаєш, що написано в Талмуді: «Краще продати свій дім, ніж віддати дочку за невігласа».

— Але ж на свята ти хоч вертаєшся додому?

— Якраз на свято випадає мені поїхати до Рівного, в Людмир, чи хтозна-куди. Не можу я їхати додому без грошей, та поки не зберу на придане для всіх трьох — не повернусь.

Прийшла мати з чаєм та тістечками. Але ж прийшлий навіть глянути на це не хотів.

— Я обійшов світ, аж до Росії, до її віддалених губерній дійшов. При нагоді сідаю та їду. А я їй не знав, що ти у Варшаві. Зустрів якимось земляка, він мені й сказав. Як же його звати, а? Вже забув. Пам'ять слабшою стала. Якби ти тільки знав мої поневіряння! Трапиться фура — сідаю та їду, а ні — пішки їду. Як твоя мати, а?

— Хай живе ще багато днів та років.

— Жінка-цадик, але ж до бабці твоєї Гінде Естер їй далеко. Гінде Естер одягала талес-котн з френзлями наче чоловік. Коли вона приїжджала в Белз, то рабі реб Шолем подавав їй крісло. Таких розумних та праведних жінок ніде в світі немає. Вона мала торгівлю коштовностями та була в панських маєтках. Твій батько, царство йому небесне, протягом семи років не їв м'ясного, та ніхто, крім матері твоєї, не знав, що то був зарок. Кабалістом був, святою людиною. В Литві зараз багато

що змінилось. Серед євреїв-литваків теж є видатні люди. Є навіть свій Гаон, зовуть вони його реб Йойзол, а в нас це зневажливе прізвисько. В Любавичі, знову ж таки, не миють руки після трапези. Так повелося в них. В Тріську довелось мені бачити дибука, що вселився у звичайні-сіньку дівчину. Дівчина як дівчина, тиха, спокійна, але раптом ікота на неї нападає, вона наче захлинається собачим гавкітом, та починає розмовляти чоловічим голосом. Вона співає наче хазн, схоже на ричання лева. Всі молитви знає напам'ять. Тамошній рабин почепив на неї амулет, та це не допомогло. Не ті тепер цадики, що були колись. Однак всюди мені допомагали, не давали впасти. Світ великий, та повсюди живуть, слава Господу, євреї. Варшава — то море людське, всі такі загнані. Навіщо така біганина? Хочу тебе про щось запитати.

— Про що саме?

— Чи можу в тебе сховати трохи грошей? Маю при собі ті гроші, але ж у суботу не можна тримати гаманця з грішми. Іноді даю на схованку рабинові, а в суботу ввечері забираю. Не раз траплялося, що в мене їх крали. Ночував якось у притулку для проїжджих, а там — злодій. Гроші тоді були сховані в чоботі. Та на світанку злодій забрав звідти вузлика та й пішов. Євреї з бородою та пейсами. У п'яських злодіїв теж бороди. Так чи інакше, але гроші я хочу сховати у тебе, до кінця суботи.

Батько невдоволено відказав:

— Скажу тобі по правді: це Варшава, тут багато злодіїв є, я побоююсь.

— Чого ти боїшся? Ти ж за схованку грошей не береш, отже ти не несеш відповідальності в разі втрати чи крадіжки схованого.

— Так, але ж я не хочу, щоб хто-небудь з моєї вини, боронь Боже, був наведений на спокусу.

— Не хвилюйся. Не хвилюйся, все трапляється, як суджено. Скільки живу, стільки мене обманюють та обкрадують. Якби мене не довели до жебрацтва, то моя Сара-Міндл була б уже бабусею. Але все вирішується на небі. Є в тебе де сховати, а?

— Ну...

Тут Трейтл засунув руку в кишеню під пазухою та витяг звідти пачку грошей. Батько, глянувши на цю пачку, попросив:

- Перелічи.
- Навіщо, я тобі довіряю.
- Так, але перелічи.

Швиденько, наче поспішаючи, почав Трейтл лічити банкноти, мені здалося, що він дві за одну рахує, час від часу змочуючи пальці. Не пам'ятаю вже, скільки тих грошей було, але, здається, порядних декілька сотень. Він порадив татові:

— Поклади до шухляди.

— Але ж сьогодні ще не переддень суботи. Прийди у п'ятницю після обіду.

— Я хочу піти до бані сьогодні, бо у п'ятницю тут баню не ладнають.

— Так, але ж... справді... Я боюсь.

— Не бійся. Євреї щедрі. Коли їм скажеш, що збираєш на придане для бідної дівчини на виданні — подають. В якомусь штетлі зустрів якимось шевчика. Схоже, ламедвовник, один з тих тридцяти шести цадиків, що без них світ не обходиться. Всі його восьмеро синів теж шевці. Він жертвує десятину та збудував притулок для мандрівних євреїв. Давши мені досить грошей, він ще пішов по містечку зібрати для мене подаяння. Найкращий швець на всю округу. Євреї, неєвреї — всі йому дають роботу. Навіть за верстатом він стоїть в ермолці. І в Талмуді розуміється. А в Людмирі є м'ясник один, той все віддає. А може, то у Владові? Щось пам'ять мене зраджує. Та ще є один багатий, та такий скупий, що жінка його пече хліб на три тижні, бо свіжий швидко з'їдається. Гроша ніколи не дасть бідному. Мандруючи, зустрічаєш різних людей. Завжди знайдеться добра людина, що не дасть тобі впасти. От зберу на придане всім трьом, тоді облишу свої мандри. Чи ж багато я один потребую? Хліба та борщу трохи — мені й досить. Трохи ще можу заробити як меламед, або як різник...

Розмова затягнулася до ночі. Нарешті батьки присунули лавки, постелили, десь о другій ночі Трейтл ліг спати, а на світанку, десь о п'ятій, вже підхопився та й пішов.

Дізнавшись, що в нас переховуються чужі гроші, мама вже з дому нікуди не виходила. Знайшла ключика та замкнула шухляду, але це її не заспокоїло: Крохмальна вулиця кишіла злодіями. Вона виказала батькові, що той

даремно взяв на себе таку відповідальність. А якщо трапиться, боронь Боже, лихо, що тоді робити будемо? Це ж гроші для нужденної нареченої. Прийшла субота. Ми сподівалися, що ось-ось прийде той єврей, та й покладе кінець нашому неспокою. Але ж він не прийшов. Не прийшов ні в суботу ввечері, ні в неділю, ні в понеділок, ні у вівторок. Як появився не знати звідки, так і зник не знати куди. Мама вже хвилюватись почала. Хто знає, що з тим чоловіком трапилось? Може, прийде, та буде вимагати більше того, ніж поклав? Вирішили переховати гроші з шухляди в матрац солом'яний. Ця схованка теж не впевнила нас, і тоді мама знайшла інше місце: пасхальний посуд, що містився на останній полиці зверху в буфеті, а над тією полицею, над масивним карнизом стояли важкі, ліплені з гіпсу дві левові голови.

Пройшло декілька тижнів, а Трейтла все не було. Промайнуло літо, настала зима. Одного разу відчиняються двері, входить знайомий батька по Томашуву. Батько його питає, чи знає він що-небудь про Трейтла. А той відказує:

— Щось із ним причинилося.

— Схибнувся?

— Так, схибнувся.

— Він до мене приходив. Збирає гроші на придане, всюди їздить.

— Яке придане? Всі дочки його вже заміжні.

— Що це ви кажете?

— Якусь дурницю він забрав собі в голову. Він до тебе приходив?

— Так, приходив. Щось залишив тут, а сам як у воду провалився.

— Бо схиблений.

Не пам'ятаю, скільки пройшло ще часу, але знову хтось постукав у двері та увійшов Трейтл. Постарішав, посивішав, ще більше зморшок на обличчі. Повно болота наніс до хати своїми чоботами. Відразу ж звернувся до тата:

— Я тут залишив у тебе кілька рублів.

— Де ти пропадав? Як так можна — пішов собі та пропадав стільки часу?

— Їздив по містечках.

— Ти хоча б пам'ятаєш, скільки в мене твоїх грошей?

— Щось пам'ять мене зраджує. Але ж довіра до тебе повна.

— Із-за цих грошей ми не могли виходити з хати. Весь час боялися, щоб, боронь Боже, не обікрали нас.

— А мене обкрадали. Мене довели до повного жебрацтва, та євреї люди милосердні. Ось тільки дочок віддам. Сара-Міндл вже має сорок, Бейла-Броха — вже теж за тридцять. До яких пір ще чекати?

— Ти ж не буваєш у Томашуві, може, вони вже давно вийшли заміж?

— Без грошей? Дурниці.

— Буває й таке.

— Кажеш таке!..

— Спитай-но!

— Ні!..

До буфета присунули стіл, на нього поставили стільця. З-під пасхального посуду вийняли гроші, запаковані в кількох паперах. Не рахуючи, Трейтл поклав пакунок у ту саму кишеню за пазухою.

— Гінда Естер ще жива? Мабуть вже старенька...

Батько покачав головою. Так, цей єврей, на жаль, трохи з глузду з'їхав. Але, як сказано в Талмуді, мешуге леойсо давар — схиблений лиш в одній справі. За межами цієї справи все, про що він розповідав, було дуже цікавим. Час від часу він зупинявся, щоб знову, наче приспів, повторити:

— Лише б мені віддати дочок!..

РЕБ ХАЇМ ІЗ ГОРШКОВА

Приходили до нас люди не лише в якійсь справі, а й без всякого діла, щоб посидіти, побалакати, побідкатись, порадитись. Сидять, бувало, на кухні, неподалік від мами, та й розмовляють. Одним з таких завсідників був реб Хаїм Горшковер.

Реб Хаїм був людиною бідною, і це було написано на його обличчі. Завжди червоний ніс, довга жовтуватокоричнево-біла та інших відтінків борода, з-під густих, наче кущі, брів на вас дивились очі, якими дивляться лиш євреї. Добрі, з рудуватим відтінком очі, з тим виразом готовності до покори, що її виховали століття галута. Усе його єство повнилось поваги та остраху перед усім живим — дорослими, дітьми, тваринами. Це, мабуть, про нього склали говірку: «він і муху не зачепить». Сяде муха на червоного носа реб Хаїма, а він її не проганяє.

Як так? Чи пристало йому, Хаїму Горшковеру, веліти мусі, де їй сідати?

Як на його думку, то мій батько був чи не правницею самого Господа Бога. Матусі моєї він трохи побоювався, але ж ставився до неї з почуттям палкої пошани. Вона писала для нього листи до Америки, бо сам він писати не вмів. Він лише вмів читати молитви та Псалтир, а мама в усьому зналась! Він завжди намагався якось прислужитися мамі — то віника візьме, то проситься послати його у якійсь справі. Проте мати ніколи не могла погодитись на те, щоб чоловік виконував жіночу роботу.

То був типовий бідолаха, реб Хаїм. Його жінка щось заробляла, вона обскубувала курей та іншу биту птицю на Янушівському ринку. Мешкали вони в підвалі. Зігнутий, згорблений у спині, з якимось кудкудаканням у голосі. Обшарпаний, у залатаному одязі, з дірок виглядав доклад. Пучки волосся росли з вушних раковин, із ніздрів, а бородою він заріс по самісінькі очі. Були в цього єврея два захоплення. Одним з цих захоплень були псалми та інші молитви, у які він був якось надзвичайно закоханий. Ось, приміром, сидить реб Хаїм та про щось балакає з мамою. Раптом, наче сам собою, починає беззубий рот його рухатись, нашіптувати щось. Це означало, що настав час пропустити вірш-другий, або навіть цілий псалом. Псалми він знав напам'ять майже всі.

Другим захопленням були розповіді про Горшков. Уже стільки років як він звідти виїхав, але ж містечко те залишилось постійним джерелом його ностальгічних споминів. У Горшкові все було чистим та гарним, тут, у Варшаві все бруд та нечисть. Горшков для реб Хаїма чимось нагадував Землю Обітовану, чи навіть рай, Варшава ж була втіленням пекла з його кошмарами.

Щоб поїхати до Горшкова, потрібно було сісти в потяг у Варшаві, вийти в Райовицях, а звідти до Горшкова — на волах, дві доби забирала ця подорож, отже, для реб Хаїма вона залишалась нездійсненою мрією. Мріяти та зітхати, згадуючи про Горшков — ось що міг собі дозволити цей єврей. Варто було в його присутності лише висловити одне слово: «Горшков», як сльози потоками лилися з його очей та стікали на бороду.

Було, на диво, у реб Хаїма обійстя в Горшкові, хата не хата, а так, розвалюха. Жив у тій хатині родич, в якого

реб Хаїм грошей не брав, і окрім цорес нічого з цього свого майна не мав. Приїхала якось до Горшкова санітарна комісія від Люблінського губернатора, оглянула той дім, складала протокол, що, мовляв, хата брудна, одна стіна от-от обвалиться. Отже, на реб Хаїма накладено було штраф, про що його повідомили до Варшави. Штраф заплатити було нічим, мусив бідолаха відсидіти в острозі разом зі злочинцями та пройдисвітами вісім діб. Про це ми дізналися лише тоді, коли його випустили. Він прийшов до нас та про все розповів. Мама почала його вмовляти, щоб він продав оту свою «власність», або ж продав своєму родичу, котрий в ній мешкав. Проте реб Хаїм був іншої думки:

— Поки це дім мій, доти я ще горшковський, ще мене там згадують...

Пройшло небагато часу, як новий штраф звалився на реб Хаїма: сажа загорілась у комині, якого давно не чистили. Халупа не згоріла, але ж її хазяїн знову потрапив до острогу.

Приходив реб Хаїм до нас не лише за тим, щоб йому писали листи до Америки, але й заради розмов про Горшков. Ми, діти, добре це усвідомили, отже я звертався до нього з запитанням, на яке він завжди сподівався:

— Реб Хаїм, ну як там Горшков?

У відповідь спочатку чутно було зойк, із сокровених глибин вихоплений єврейський зойк. Потім повільно починали сипатися вуса та борода, як той огузок у курки, а з беззубого рота виривалися хрипливаті з посвистом звуки, якими старий годинник захинається перед тим, як задзвеніти.

— Горшков, питаєш? Горшков — то райське життя було, ребецн, а тут — пекло. Хіба тут розуміються на тому, що то таке справжня субота, справжнє свято? Хіба тут можливо бути справжнім євреєм? А сенс самого життя? Всі кудись поспішають, кудись біжать. У Горшкові до суботи починали готуватися ще з середи. У нас завжди було житне борошно. Мати — хай буде вона заступницею нашою на тому світі — сама випікала хліб. У діжці залишався шматочок тіста, він закисав, і через тиждень на ньому замішувалось свіже тісто. А чи мав хтось у Горшкові клопіт з вугіллям? Приходив до хати селянин, приносив дрова з лісу. Батько — царство йому

небесне — сам ті дрова пиляв, колов. Покладеш дрова до пічки, піднесеш скалку — вже йде тепло від пічки. Хіба у Варшаві зігрієшся? Не вугілля тут, а кара. Закриєш дверцята — утарно, відкриєш — холодно. А в Горшкові — не встиг запалити, як уже тепла благодать розливається. Хліб у Варшаві якийсь глеюватий, м'який занадто, ніякої від нього сили немає. Їси той хліб, їси — а наїстися не можеш. У Горшкові з'їси шматочок хліба і відчуваєш таам-ганейдн — райський смак. А якщо змажеш хліб смальцем або ще шкварок зверху покладеш — у роті тає. В Горшкові хала — то хала. То не хала з булочної, що смаку ніякого не має. В Горшкові тмин був як тмин, а мак — як мак. Коли мати пекла халу, вона її змащувала жовтком. Занурить пір'яний віничок у жовток та й помастить кожну заплітку. Ну, а кухлики, а чолнт! Тут чолнт або не довариться, або підгорить. Всі зносять до пекарні, булочник усі чолнти разом ставить в одну піч. А в нас чолнт ставився в нашу власну піч, дверцята якої мати щільно ще заліпляла тістом. Знову ж таки, кугли — суботні бабки! Хіба варшав'яни розуміються на приготуванні суботньої бабки? Які то пахощі були, коли мати, бувало, приготує бабку з локшини, або начинить шлунок чи шийку! А цимеси! На дворищі нашому стояла груша, росли на ній поганенькі тверді грушки, що їх мати висувувала, а коли варила з корицею в горщику для цимеса, то грушки ті були солодкими як цукор, а пахощами виповнювалася уся вулиця. А синагоги? Хіба у Варшаві моляться по-справжньому? Так, поспішки, не встигнуть Алейну скінчити, як вже розбігаються. В Горшкові молились як слід, без омани. Коли хазн заспівував «Леха доді», то навіть стіни йому вторили! А яке вино робили в Горшкові!

Тут купиш вино, а воно як оцет. Батько мій сам робив вино із родзинок. Спочатку з годину варив його, потім проціджував крізь рушники. П'єш це вино на Кідуш, і тепло по всьому тілу розливається...

Мама слухала уважно і лише ледь помітно всміхалася. Вони з батьком були з тих місць, вона добре знала, що знамените вино горшковське зовсім не було таким, як про це запевняв себе реб Хаїм. Проте заперечити чи сказати при ньому що-небудь образливе про Горшков

або ж похвалити Варшаву — мама не наважувалась. Вона уважно слухала, схвально похитуючи головою.

А я іноді дозволяв собі запитати:

— Чи є в Горшкові трамвай?

— Щоб ти мені був здоровий! Навіщо в Горшкові трамвай?

— А чотириповерхові будинки є?

— Кому ті поверхи потрібні? Щоб лазити по сходах? У Горшкові до вітальні найбільшого багатія входиш прямо з вулиці.

Усі діти реб Хаїма поїхали до Нью-Йорка один за одним, один за одним, не встиг реб Хаїм отямитись, як залишився самотній, без дітей. Писали, що порівняно до Нью-Йорка Варшава — суцце село. У Нью-Йорку потяги проїжджають понад дахами будівель, а будинки такі високі, що шию собі скрутиш, щоб побачити самий верх. Щоб куди-небудь дістатися в межах міста, сідаєш у потяг під землю. Листи були довгими, з безліччю страшенних помилок.

Ніхто, крім мами, в цій писанині розібратися не міг. Пам'ятаю, в якомусь місці вона натрапила на слово, що займало цілий рядок. Всі намагались прочитати це слово, але нічого не виходило. Раптом мама, що вже втратила надію розібратися в цьому ієрогліфі, відчайдушно засміялась: те загадкове слово означало Хол-га-Моед-Суккот, та в ньому було більше помилок, аніж літер!

Старшу з дочок реб Хаїма ми не знали, бо вона поїхала до Америки ще до нашого переїзду до Варшави. Вона гірко бідалась у своїх листах на все американське: їжа позбавлена смаку, хліб не хліб, хала не хала, субота не як субота, свята не як свята. Фотографії від синів, дочок, невісток, зятів реб Хаїм отримував досить часто. На всіх капелюхи, циліндри, фраки. Реб Хаїм сам не розбирався, хто де на тих знімках. Може, дітям мало було Содому у Варшаві, то вони перебралися на другий кінець світу, де люди ходять на голові, де все переверть — все з ніг на голову!

Щоразу читання листів нью-йоркських завдавало все більших труднощів, у них усе частіше траплялися англійські слова. Вони там, мабуть, забули, що у Варшаві англійською мовою не розмовляють. Усі діти наполягали на тому, щоб реб Хаїм з дружиною виїхав до Америки.

Йому пришлють візу, він, нарешті, вкуштує, що то означає жити на світі. На що реб Хаїм лише всміхався зі смутком та зводив плечима. До всіх його цоресів йому лиш Нью-Йорка бракує! Мало йому гойського у Варшаві — ще туди за цим добром треба перебиратися...

Була у реб Хаїма мрія: повернутися на старості до Горшкова, щоб спочити навіки на тамтешньому цвинтарі — бесойлем. Якщо за життя він не може туди дістатися, хоч спочине там. Аж тут вибухнула перша світова війна. Варшаву зайняли німці, а Горшков відійшов до Австрії. Отже, для поїздки туди потрібні паспорт, віза, переїзд через кордон.

Коли німці увійшли до Варшави, у місті почався страшний голод. Тепер не раз доводилось чути від реб Хаїма, яке райське життя то було до війни у Варшаві, яке все було дешеве, скільки всього приносила його жінка в передодень суботи: півгуски, кишки, потрухи, халу, тістечка. З очей струмками сльози, в голосі бриніли сльози. Та й нам не до веселощів, не до сміху було, ми теж голодували. Вже будучи тоді дорослішим, я запитав, щоб нагадати реб Хаїму:

— А пам'ятаєте, які докори ви мали на Варшаву? Вам хотілося лише в Горшков...

Реб Хаїм глянув на мене своїми рудуватими очима. Повний тужливого смутку погляд красномовно відповідав:

— Хіба тепер навіть мріяти можна про Горшков?..

ПРАЧКА

За винятком сторожа, в дім

до нас приходили лише євреї. Сторож приходив у п'ятницю за суботніми грішми. Знявши кашкета, він зупинявся біля дверей, чекаючи, коли мати винесе йому шостак.

Крім сторожа, ще приходили до нас прачки, вони прали нашу білизну. Про одну з них йдеться в цій моїй історії. Була вона маленька на зріст, вся в зморшках, вже стара жінка. Коли вона почала в нас прати, їй було десь за 70 років. Єврейські жінки в такому віці здебільше слабкі силами, хворіють, розбиті якісь. Старі жінки, яких я бачив на нашій вулиці, ходили, спираючись на палиці та поперек у них був зігнутий. А наша прачка, хоч і мала та сухенька, проте сили в неї були мужичі. Мати збирала білизну за декілька тижнів, лічила, складала у великий

вузол, а прачка той вузол клала на вузьенькі свої плечі та йшла додому. Мешкала вона на тій же Крохмальній вулиці, але на іншому кінці, ближче до передмістя Воля. Дороги туди було бодай години на півтори.

Забере, бувало, вузол, а тижнів через зодва приносила випрану білизну. Жодною з прачок не була так задоволена мама, як цією. Кожна випрана річ блищала як срібло, кожна річ прачка розгладжувала рублем та качалкою або праскою. За роботу вона правила не більше, ніж інші, а тому прачка була просто мецією — знахідкою. Гроші для прачки мати готувала заздалегідь, щоб та не ходила двічі за грішми — вона ж бо жила дуже далеко, аж у Волі.

Прати білизну було справою нелегкою. Водопроводу в тої жінки не було, вона воду помпою накачувала та відрами приносила до хати. Щоб довести білизну до блиску, її потрібно було довго терти у баалії, кип'ятити із содою, виполіскувати, крохмалити, підсинювати, прасувати. Кожна річ проходила крізь її руки десятків разів. А сушка білизни! Надворі цього робити було не можна через злодіїв. Викручену білизну вона вносила на горище, розвішувала на мотузках. Взимку білизна змерзлася у скло та ламалася в руках. Горищем користувалися ще інші прачки, хазяйки, і кожного разу виникали якісь непорозуміння. Один Господь тому свідок, через які поневіряння доводилось пройти старій жінці кожного разу, коли вона прала білизну.

Натомість вона могла б жебрати на паперті біля церкви, або поселитися в притулку для старих. Але ж благословіння її праотця Ейсова було на ній — гордість та любов до праці. Вона не бажала бути тягарем для будь-кого, а тому несла той тягар на собі.

Моя мама трохи знала польську, вони розмовляли з прачкою про різні речі. До мене її прихильність була особливою, бо я, казала вона, схожий на Єзуса. Кожного разу, коли вона мене зустрічала, вона повторювала про цю схожість. Маму це коробило, вона кривила рота та пошепки відвертала ті слова, бажаючи їм згинутися за горами високими, за лісами далекими...

Був у тої гої син, багатій. Не пам'ятаю, чим він займався, але матері своєї, прачки, він соромився, ніколи до неї не приходив, копійчини ламаної їй не давав. Стара

жінка розповідала про це без гіркоти. Якось зібрався той син оженитися. Вінчалися, як це належало порядній сім'ї, у костьолі. Матір свою він на весілля не запросив, однак вона пішла до костьолу, щоб дочекатися, поки син виведе свою «панну млоду» після вінчання. Не хочеться мені скидатися на шовіністів, але ж єврейський син такого б не допустився. А в разі, якби він собі таке дозволив, осудам та лементуванню його матері не було б меж. Отож, євреї лишаються євреями, а неєвреї — неєвреями.

Історія з цим недостойним сином дуже вразила мою маму, вона сприйняла її як образу, як виклик не лише по відношенню до цієї жінки, не лише їй одній плюнули межі очі, але ж всій інституції материнства як такого, вона про це міркувала так:

— Ну, після цього жертвуй собою заради дітей! Мати з усіх сил б'ється, а той навіть гадки не має, що то таке відданість!

Вона натякала, що і до власних дітей ніякої довіри не може бути: хто знає, як вони себе поведуть? Проте, ці міркування аж ніяк не заважали їй все своє життя віддавати нам, дітям. Коли в хаті з'являлося щось смачне, вона завжди все віддавала дітям, ще й пояснювала при цьому, чому саме їй ці смачні речі навіть покуштувати немає ніякого бажання. Від своєї матері, бабусь та прабабусь вона успадкувала якісь унікальні, старовинні примовки. Коли дитина на щось жалілася, вона примовляла: «Я забираю твою біль, щоб ти пережив мої кості!..» Або ж скаже, бувало: «Хай на мені буде розплата за твій найменший нігтик!»... Після того, як діти поїли, вона їм бажала: «Здоров'я та сил кісточкам вашим!»... Кожного новомісяччя вона давала нам цукерки від глистів. Вона вилизувала кінчиком язика око дитини, коли щось попаде в нього. Час від часу, щоб запобігти простуді чи кашлеві, вона обгодовувала нас анісовими цукерками, водила відшептувати наврочення. При цьому вона розумілася на таких філософських творах, як «Обов'язок серця», «Книга заповіту» та інших.

Та повернемося до прачки.

Настала якось дуже холодна зима, з лютими морозами. Скільки грубу не топили, однак вікна були розмальовані льодовими деревами, обвішані бурульками.

В газетах писали, що гинуть на вулицях люди, падають від скользоти та гинуть коні. Подорожчало вугілля. Через холод дітей не посилали до хедеру, позакривали навіть школи.

Одного такого дня з'явилась до нас прачка, старенька прачка, якій в тім році вже чи не 80 було. Мати дала їй гарячого чаю, щоб зігрілася, хліба дала. Старенька сиділа на стільці, залякла від холоду, здригаючись, стискуючи гарячий горщик з чаєм, щоб зігріти свої закоцюблі, натружені руки з покрученими від роботи, від артриту теж, можливо, пальцями. Нігті, без краплини крові під ними, були зовсім білі. Крізь ці руки випиналась людська впертість, жадоба людини до праці і не лише в міру сил своїх, але й понад сили. Білизни набралось тоді чимало. Мама рахувала та записувала: сорочки чоловічі, сорочки жіночі, спідне чоловіче, спідне жіноче, кофтинки, простині, наволочки, скатертини, спідні талеси. Так, ці святі речі вона теж прала.

Зібралось білизни на великий вузол, ще більше, ніж завжди. Коли жінка взяла його собі на плечі, вона зовсім зникла під ним. Якусь хвилину вона непевно стояла, похитуючись під непосильною ношею, — ось-ось упаде. Проте, якась внутрішня сила, впертість промовляли наче: ні, тобі не можна впасти, це лише віслюк може собі дозволити повалитися під тягарем, але людина, вінець творіння — ні!..

Страшне це було видовисько — старенька наче викочувалась з дверей під вузлом, а надворі мороз обпалював як вогонь, а сніг був сухий, наче сіль, у повітрі білим вихором витанцьовували крижані колючки. Чи дійде стара до своєї домівки, до Волі? Коли вона пішла, мати тяжко зітхала та молилась за неї Богу.

Випрану білизну прачка приносила через два, найпізніше через три тижні. Але минули три тижні, чотири, п'ять тижнів — про неї й чутки ніякої не було. Вже кінчилась у нас білизна. А морози все тримались. Телеграфні дроти були наче товсті мотузки, гілки на деревах стали скляними. Снігу понападало стільки, що вулиці наче кривими стали від пагорбів, що з них, як з гір, скочувались сани. Якісь добрі люди запалювали на вулицях багаття, біля них грілися бездомні, пекли картоплю, якщо вона була.

Прачка не приходила, ми лишилися без білизни, становище було катастрофічним. Ми навіть не знали адреси цієї жінки. Ми зрозуміли, що з нею щось трапилось, може, вона померла. Мама запевняла, що чуло її серце, коли востаннє приходила до нас прачка, що вона вже більше свою білизну не побачить. Відшукала старі сорочки, сама якось випрала, підлатала, заштопала. Сумували ми за білизною, але й старій натруженої жінки було шкода, вона стала для нас близькою людиною впродовж тих років, що так віддано на нас працювала.

Минуло більш ніж два місяці. Вже морози люті пройшли, потім знову холод набрав сили. Якось увечері, коли мама сиділа за латанням білизни при світлі газової лампи, відчинилися двері, знадвору спочатку ввалився холодний пар, а за ним величезний вузол, а з-під нього з'явилося біле, як полотно, обличчя старої прачки. З-під хустки вибилися пасма сивого волосся. Я почув зляканий крик матері. До хати наче мертвець увійшов. Я швидко побіг назустріч старенькій та допоміг зняти пакунок. Дуже вона змінилася. Ще висохла, ще більш скорчилася, щоки запали, голова хиталася вбік. Слова вимовити не могла, весь час щось бурмотіли її знекровлені губи, рот зовсім ввалився.

Коли стара трохи отямилася, вона розповіла про те, що хворіла. Чим саме вона хворіла, я вже забув. Так вона занедужала, що хтось викликав до неї лікаря, а лікар звелів покликати попа. Потім довідався від когось про все син, він прислав грошей на труну та на поховання. Але ж не схотів Господь Всемогутній забрати до себе цю душу стражденну. Їй полегшало, вона видужала, а видужавши, ледь ставши на ноги, взялась за роботу, за прання, а білизни було багато — не лише наша, а ще кількох хазяїв.

— О, ця білизна не давала мені спокою, я не могла залежуватись, — пояснювала стара. — Думки про цю білизну не дали мені вмерти...

— З Божою поміччю житимете сто і двадцять років, — повінчувала їй мама.

— Хай Бог милує! Нащо мені таке довге життя? Вже сили мене зраджують, робота все більш стає обтяжливою... Не хочу я комусь тягарем бути...

Так вона бурмотіла, весь час хрестилась, зводячи вгору очі. Добре, що знайшлись в нас на той час гроші, мама все їй заплатила. В мене враження таке склалося, наче ті гроші, що вона брала в свої випрані руки, робилися такими саме натрудженими, чистими, богобоязливими, як вона. Наче подувши на ті гроші, вона зав'язала їх вузликом у хусточку та й пішла, сказавши, що через тижнів зо два знову прийде за білизнаю.

Але більше вона вже не приходила. Випрана білизна, що вона нам принесла, — це було її останнім зусиллям на цій землі, проявом її волі повернути людям їх власне майно, виконати роботу, за яку вона взялась.

Занепало тіло, що давно вже було наче розбитий черепок, що давно вже трималося вірою, добропорядністю та відповідальністю; відійшла й душа її в ті сфери, де збираються всі святі душі, незалежно від того, яку роль вони відігравали на цій землі, до якої мови, до якої віри належали. Не можу собі уявити рай без цієї прачки. Не можу собі уявити такого устрою, де подібні зусилля не знаходять винагороду...

ПЕРЕДДЕНЬ ХАНУКИ У ВАРШАВІ

I

Уже тижнів зо два як у

Варшаві, а можливо, навіть в усій Польщі, стояли сильні морози. Єврейські газети, які щодня отримували старша сестра Гінде́ле та старший брат Йошуа, писали, що таких морозів давно вже не було. Проте я — а мені тоді й семи не виповнилося — все ж ходив до хедеру кожного дня. Мешкали ми тоді на вулиці Крохмальній, 10, а хедер містився на Гжибовській, 5. Кожного ранку приходив помічник вчителя, бельфер, забирав мене до хедеру, а ввечері приводив додому. Щоб я не змерз, мама напинала на мене по дві пари панчо́х, рукавичок та дві спідні вовняні кофтини. Башлик на голові надійно захищав моє руде волосся та пейси. Із люстра, куди я глянув, на мене дивився хтось чужий, я показав йому язика.

Довгі зимові ночі минали, вщерть наповнені сновидінь. Щойно я був принцем, потім став жебраком. Стара циганка притьмом схопила мене та зачинила до льоху. Наснилось літо, ми з Шошею ходимо по саду, де повно квітів та співучих птахів. Потому я опинився на пароплаві, який плів Віслою. Розбійники, що напали на пароплав, повели його на Мадагаскар, де мене напевно продадуть у рабство.

У моїх сновидіннях все змішувалося до купи: мої власні фантазії, мамині оповідки, історії, які я сам прочитав у книжках для дітей.

Того пам'ятного ранку при яскравому сонці стояв дуже сильний мороз. Небо над дахами будинків було яскраво-синього кольору. Хоча грубку топили вугіллям та дровами, за ніч шибки вкрилися крижаними візерунками, небаченими в Польщі деревами, які здавалися мені схожими на фінікові пальми, інжир та боксер. Я читав у Хумеші, що такі дерева ростуть на землі Ізраїлю. На зимовому сонці вони швидко щезали.

Звичайно я залишався у хедері, поки стемніє, але то був переддень Хануки, і я мав повернутися додому раніше. Мені подобалось це єдине зимове свято. Ввечері, тільки-но скінчиться молитва Маарів, батько запалював Ханукальні свічечки, а мама смажила оладки. Я отримував подарунок — дзигу та гроші, хануке гелт. Отож я нетерпляче чекав повернення додому.

Проводжаючи мене до хедеру, мама поклала мені в паперовий мішечок хліба з маслом та сиром, яблуко — це був мій другий сніданок. Бельфер взяв мене за руку, допоміг спуститися східцями, і ми вийшли на вулицю. Мама наказувала йому не випускати моєї руки, адже у великому місті дитина може загубитися, та ще, боронь Боже, втрапити під сани, яких довкола сила-силенна.

Мені соромно було за маму. Вона народилася в провінційному містечку, у тих штетлах вони всі якісь налякані, великі міста, на їх погляд, то джерела суцільних небезпек. Себе я вважав справжнім городянином, бо приїхав до Варшави у три роки. Дорогу до хедеру я залюбки знайшов би й сам, без провожатого. Я заздрив дітям, які самі приходили до школи. Вони, певно, глузують з мене за те, що мене приводять, як мале дитя, гадав я.

Боже праведний, якою святковою виглядала тоді вулиця! Сніг, що падав уночі, лежав ще незайманий саньми чи пішоходами. Під промінням уранішнього сонця він здавався сліпучо-білим, незліченні кришталіки виблискували, міняючись усіма барвами райдуги.

На нашій вулиці росло одне-єдине дерево. З голими гілками, вкритими густою памороззю, воно нагадувало нині Ханукального свічника-велетня. Мимо пролітали сани, дзвіночки дзенькотіли на шиях коней, пар клубами виривався з їхніх ніздрів. Білі пуховики снігу височіли на дахах і балконах, світ навкрузи був білим, чудовим, загадковим. У ньому так легко заблукати в цьому примарливому світі.

II

Кожного ранку, приходячи до хедеру, я почував якесь хвилювання. Більшість дітей швидко запізналися і вели між собою сяку-таку комерцію. Один хлопчик вимінював посрібленого гудзика на позолоченого. Ховаючись від ребе, обмінювались олівцями, перами, мальованками. Іноді в обіг ішли принесені з дому шоколадки або тістечка — кіхлех.

Мої однокласники належали переважно до родин гендлярів і вважали себе також маленькими комерсантами. Мешкали вони зі своїми батьками на вулицях для багатіїв, деякі з них приносили до хедеру різноманітні іграшки — олов'яних солдатиків, свистульки, іграшкові музичні інструменти. Один хлопчик мав перо зі скляним віконцем, заглянувши в яке можна було побачити Краків. Інший хвалився музичною скринькою: покрутиш ключика — і вона почне вигравати якусь мелодію. Був навіть власник справжнього годинника. Заможніші мінялися картузами, піджачками. Більшість дітей мали чорне волосся та чорні очі, траплялися русяві, та ні в кого, крім мене, не було такого вогняно-рудого чуба та довгих пейсів. Я був сином рабина, батьки одягали мене за модою часів короля Собеського. Піс у Варшаві, але виглядав провінціалом. Хлопчаки глузували з мого одягу, з моєї вимови деяких єврейських слів. До того ж зі мною нічим було мінятися. Мої батьки не мали ні фабрики, ані крамниці. До хедеру я приносив лише Хумеша. Того

ранку я взяв з собою дзигу — на Хануку можна гратися, проте, для участі у грі потрібна застава грішми, а мої бідні батьки грошей мені не давали. Лиш увечері, після благословіння запалених свічок, я отримував один гріш. До того ж моя дзига була з простої бляхи, а не костяна, як у декого, без жодних візерунків або оздоб.

Мені соромно було з'являтися у хедері, я молив Бога, щоб якскоріше вирости, аби туди більше не ходити. Та в дитинстві так повільно минає час! Проте я мав свою сатисфакцію, свою перевагу. Всі діти полюбляють слухати байки, а в мене вже була репутація байкаря. Я був майстром прикрашати власною фантазією розповіді, які ми читали в Хумеші.

У дні Хануки рабі читав з нами розділ про Йосефа та його братів. Я знав краще за інших учнів значення слів в оригіналі Святого Письма і переказував епізод продажу Йосефа так, наче сам був при цьому присутній. Сновидіння Йосефа я сам бачив. Це мене Йосефові брати продали в неволю ісмаелітам, а ті перепродали до Єгипту. Потіфар запроторив мене у в'язницю, а потому я став правцею фараона. Яков, Йосеф, всі інші сини Якова, Лаван, Рахель, Лея, Біла, Зільпа були мені близькі так само, як мама, батько, наша сусідка Башеле та її донечка Шоша, з якою ми нишком кохалися.

Сидячи у хедері за Хумешем, я тужливо мріяв про неї: аж на смак відчував її дитячі слівця, які мали для мене тисячі відтінків.

Десь о третій закінчились уроки. Наш ребе, 80-річний Мойше-Іцхак, поклав на місце указку та ремінця на заячій ніжці, котрим підохочував неслухняних учнів, і звелів нам іти додому. До мене підійшов бельфер й улесливо заговорив:

— Ти не раз казав, що сам знайдеш дорогу додому. Це справді так?

— Щира правда.

— І не заблукаєш?

— Заблукати? Та я б серед ночі знайшов дорогу.

— У мене справи, бракує часу, щоб тебе вести додому.

Чи можу я тебе відпустити самого?

— Так, звісно.

— Не скажеш татові-мамі?

— Сказати? Ніколи, нізащо.

- Даєш слово?
 - Можу заприсягтися на святому.
 - Цього не треба робити.
 - Не розповім, хоч би мене вбивали.
 - От і добре. Рушай додому, ніде не зупиняйся.
- Скажеш, що я довів тебе до воріт.
- Гаразд.

Бельфер допоміг мені вдягти довге верхнє вбрання — капоту, тоді башлик, рукавички, калоші. Хлопчаки глузували з мене, обзивали маминим синочком, мезузкою, пестунчиком, равинчиком. Хтось показав мені язика, хтось дулю. Один з учнів сказав:

— Він — Йосеф. Батько пошеє йому шовкову сорочку.

III

Я хотів був похвалитися хлопцям, що сам піду додому, але бельфер, збагнувши мій намір, приклав пальця до губів: мовчи, мовляв.

Опинившись на вулиці сам-один, я вперше відчув себе дорослим. Які ж бо короткі дні взимку! Всього чверть на четверту, але повітря вже підсинило надвечір'ям. Декілька хлопчаків з хедеру ковзалися на крижаній доріжці під ринвою, показуючи своє вміння. Побачивши мене самого, вони щось кричали, хтось кинув у мене сніжкою, вони шукали нагоду розпочати бійку, хизуючись своєю силою, та я швидко від них утік.

На Гнійній я зупинився перед вітриною крамниці, яка належала єврею, а проте в ній продавали прикраси, якими прикрашають різдвяну ялинку неєвреї: чарочки, дзвіночки, лампочки на гірляндах. Якийсь дядько, тримаючи довгу штангу, запалював газові ліхтарі. На східцях, ящиках, низеньких стільчиках сиділи жінки, виспівуючи назви свого товару: картопляники, гарячий горох, боби, бублики, пончики. Пахощі викликали на солоду.

Щоб я робив, якби знайшов купу грошей, — почав я фантазувати. Накупив би всіх цих смачних речей та влаштував бенкет з Шошею. Ми б ласували шоколадом, халвою, мандаринами та каталися на санях. До хедеру я б не ходив, хай би до мене додому приходив ребе.

Я так був захопився своїм фантазуванням, що не зчувся, як почався снігопад. Густий сипав сніг, сухий та цупкий як сіль. Сніг заपोшив мені очі. Газові ліхтарі вкрилися сніговими шапками, а світло від них забарвилось помаранчевим, синім, зеленим, фіалковим кольорами. То був не простий сніг, а змішаний з градом. Шматки льоду падали з неба, знявся поривчастий вітер. Може, це вже кінець світу? Мені вчувався грім, сям і там спалахували блискавиці. Я побіг, декілька разів падав. Підвівшись на рівні після чергового падіння, я зі страхом побачив, що опинився на незнайомій вулиці. Тут горіли не газові, а електричні ліхтарі, рухався трамвай без коней; з дуги, що чіплялася за дріт, сипалися голубі блискітки. Мені стало моторошно. Я зрозумів, що заблукав. Раз у раз зупиняв перехожих, питався в них дороги. Більшість зовсім нічого не відповідала, один чоловік відповів польською. Лець стримуючи сльози, я повернув назад, але ще більш віддалився від дому. Проминув багаті, яскраво освітлені магазини, тоді будівлю з балконами та колонами, схожу на царський палац. На горішньому поверсі грала музика, внизу продавці прибирали свій крам з прилавків. На вітрі теліпалися хустки, носові хустинки, сорочки, блузки, закручені віхотками.

Трапилось, мабуть, те, чого я над усе боявся. Нечиста сила заходила ся коло мене. Вітер пхав уперед, відштовхував назад, надував поли мого каптана, намагаючись одірвати від землі. Я знав, куди він прагнув занести мене: у Содом, під чортові гори, у замок Ашмодая, в Сеїр, пустелю, де не ступає нога людська, ані копито звіряче, туди, де земля як мідь, а небо — як залізо.

Хотів помолитися, звернутися до Господа з проханням про порятунок, але мені ніби заціпило, рот обмерз, а ніс задеревів. Холод пронизував мій верхній одяг, обидві спідні кофтини. Повіки набрякли, і я вже нічого не бачив крізь суцільну білу пелену.

Раптом я почув брязкіт і крик. Хтось на мене навалився, ухопив на оберемок, кудись поніс. Якийсь чорт чи лапітут?.. Єврей у довгому пальті, з білою від снігу бородою сердито сварив мене:

— Куди це ти біжиш? Куди лізеш? Ще один крок — і тебе розчавили б!

Хотів йому подякувати, але не спромігся й слова вимовити. Єврей промовив:

— І хто це випускає дитину в таку негоду? Батькомати в тебе є?

— Ні, я сирота.

— Сирота, кажеш? А з ким живеш?

— З дідусем.

— Де він мешкає?

Я назвав вигадану адресу: Крохмальна, 13.

— Якщо ти мешкаєш на Крохмальній, 13, то що ти тут робиш? Загубився, мабуть?

— Ні.

— Кудись зібрався?

— Хотів піти помолитися, Кадиш прочитати, — відповів я, страшенно злякавшись власної брехні.

— Невже на Крохмальній мало синагог, молитовних домів? Ти таки загубився. Я зараз допроваджу тебе додому. — Єврей взяв мене за руку і повів, прискіпливо допитуючись:

— Що твій дідусь робить? Чим заробляє на життя?

— Вантажник він, — сама собою з'явилась відповідь.

— Стара людина — вантажник. Хіба в нього є на те сили? Скоріше б Мошіах прийшов! Ти голодний?

— Ні... Так...

— Зараз поїси що-небудь.

Мені здавалося, що ми хтозна-як далеко від Крохмальної, але минуло лише кілька хвилин і я раптом пізнав рідну вулицю. Я хотів випрочатися, втекти від того єврея, від брехні, але він міцно тримав мою руку.

— Не шарпайся, хлоп'я. Бути бідним — не гріх.

Він повів мене до ресторану, повз який я проходив щоранку. Взимку, влітку пар валив звідти, доносячи пахощі смаженої цибулі, часнику, м'ясної юшки, пива. Вечорами у ресторані грали музики. Якось мама зауважила, що їжа там далеко не кошерна, що туди приходять простий люд, злодії, шахраї. Один із завсідників цього закладу якось побився об заклад, що з'їсть цілу гуску. З'їв майже всю, лишився, кажуть, пупок, коли його занудило, мусили відвезти до шпиталю.

Тепер у супроводі єврея я опинився в цьому ж таки ресторані. Викладена білими та чорними кахлями, підлога в залі нагадувала шахову дошку. За столиками, засте-

леними червоними скатертинами, сиділи кремезні чоловіки та дебелі жінки, їли м'ясо, пили пиво. Яскраво світили газові лампи. Кельнери в білих фартухах розносили велетенські таці з усякою всячиною, вправно піднімаючи їх над головами відвідувачів. Були в тому ресторані інші зали, звідки долинали співи, звуки гармошки, оплески.

Сісти до столика нам не вдавалось. Єврей стояв зі мною посеред ресторанної шттовханини і, ні до кого не звертаючись, бурмотів:

— Сирітка. Мало не загинув. Голодний, небех, голодний. Дайте йому чогось попоїсти! Це ж міцва, добродчинна справа.

Заради мене він мав просити, наче жебрак. Я ще раз спробував випручати руку, та дарма. Стіни зали були прикрашені килимами та дзеркалами, в яких я бачив себе та всіх присутніх у багатьох відображеннях. Підійшла тілиста єврейка, спитала мого благодійника:

— Чому ви тримаєте хлопця? Він щось накоїв?

— Накоїв? Нічого не накоїв! Бідний сирота, голодний, небех.

— Сирота? Та він син нашого рабі. Батьки його живі. Сьогодні лишень бачила його маму в м'ясних рядах.

— Он як! А мені він сказав, що сирота, що дідусь у нього вантажник.

— Вантажник?! Хай полишаться глузду мої вороги!

Єврей, котрий тримав мою руку, був настільки приголомшений, що відразу її відпустив. Я чкурнув до дверей і за мить уже був на вулиці.

IV

Вулицю важко було впізнати. Мій брат Йошуа багато розповідав мені про Північний Полюс, про те, що там зима триває цілих 6 місяців. Крохмальна вулиця тоді здалася мені Північним полюсом. Скрізь громадилися кучугури. На дахах повиростали снігові вежі. Люди раз у раз пірнали у пухкі білі замети. Газові ліхтарі ледь блимали. Низько повисло темним бузком небо, без місяця, без зірок.

Я кинувся бігти, боячись, що той єврей мене наздожене і покарає за мою брехню, але ж ґрунт наче

щез з-під ніг моїх. Я припустився таких гріхів! Про все дізнаються батьки — як я збрехав тому єврею, сказав, що сирота; як бельфер відпустив мене додому самого, а я заблудив. Хлопцям у хедері буде з чого посміятися! Бельфер стане мені ворогом. Кара неминуче впаде на мою голову. Мене соромитимуть, з мене глузуватимуть.

Раптом пригадалась мені історія про одного хлопця, що її розповів мій брат Йошуа. Великодньої ночі того хлопця послали відчинити двері Іллі-пророку, а він зник. Багато років по тому хлопець повернувся додому дорослою людиною, професором. З рідного містечка він пішки дістався до Варшави, звідти до Берліна, де багаті люди допомогли йому вивчитись. Гаразд, але що скажуть мої тато-мама, якщо я не повернусь додому? А як же Шоша? Я страшенно нудьгуватиму без неї. І тут мені спало на думку: може, Шоша втече разом зі мною? В книжках часто траплялось, що хлопець та дівчина, які покохали одне одного, втікали з дому. Щоправда, йшлося про дорослих, але ж я теж люблю Шошу. Я про неї мрію. Вночі вона мені сниться.

Разом будемо вчитися, а коли подорослішаємо, я стану професором, ми одружимося і повернемося до Варшави. На Крохмальній вулиці нас зустрічатимуть усі рідні. Моя мама та Башеле, Шошина мама, обіймуться і будуть плакати. Тоді вже всі забудуть про мій сьогоднішній вчинок. Хлопці з хедеру, котрі тепер з мене кепкують та обзивають образливими прізвиськами, прийдуть мене просити, щоб я їх навчив різних наук...

Наблизившись до воріт будинку під числом 10 на Крохмальній, я пішов не додому, а до Шоші. Я мусив з нею переговорити. Подумки просив у Бога, щоб вона була сама. Її батько постійно займався якимсь гешефтом, а Башеле часто-густо ходила за покупками на ринок чи до своєї сестри. Мені пощастило. Я постукав, відчинила Шоша. Побачивши мене, вона перелякано вигукнула:

— О, який в тебе вигляд! Ти білий, наче сніговик.

На кухні в Шоші було тепло. Я відразу заговорив з нею про свої плани. Вона сиділа на низенькому стільчику, з руськими кісками, синьоока. Шкіра в неї була дивовижно білою. Хоч років мала стільки ж, як я, але залишалась малим дівчам. Вона гралася з ляльками, а в польській школі, де навчалася, отримувала лише погані

оцінки. Ні читати, ні лічити як слід вона не вміла. Я запропонував їй піти удвох пішки до Берліна. Шоша мовчки мене вислухала, потім спитала:

— А що їсти будемо?

Мене це збило з пантелику. Якось я забув, що людині треба їсти. Та за мить здобувся на відповідь:

— Візьмемо їжу з дому.

— А спати де будемо?

— І справді — де? Дорога до Берліна триватиме, звичайно, декілька тижнів. Влітку можна спати надворі, але ж взимку холодно. Мене вразила власна недоладність і Шошина кмітливість.

Раптом відчинились двері, увійшли моя мама, за нею моя сестра Гінде́ле.

— Ось він, матусю! Я ж тобі казала! — зраділа Гінде́ле.

Мама була якась бліда та трохи розпатлана. Дивилась вона на мене як на чудо.

— Ти тут? А ми шукаємо тебе вже години зо дві. Чого тільки я не передумала!

Потім рішуче вимовила:

— Бен-сорер-умойре!

Я добре знав тлумачення цих слів: син, що відступився від Учення, якого батьки, — згідно з Законом, записаним у Хумеші, — беруть за руки, ведуть до старшин міста, а ті засуджують його на побиття камінням. Я розумів, що на мене чекає допит, а про переконливі пояснення не подбав. Сестра нагадала:

— На тебе чекають, щоб запалити Ханукальні свічки.

— Де ти був увесь час? Бельфер тебе не провів додому? — запитала мама.

— Провів.

— То ти вже дві години тут сидиш?

— Щойно зайшов, — повідомила Шоша.

— Де це ти вештався в таку холоднечу? Чому ти пішов не додому, а до неї?

— Він хоче, аби ми пішли пішки по шпалах, — пояснила Шоша, не маючи думки зрадити мене. Вона не могла збагнути суті справи. Моя сестра зареготала.

— Він хоче втекти разом з нею з Варшави! Він в неї закоханий!

— Не глузуй, Гінде́ле, не смійся! — зауважила мама. — Цей хлопець забирає моє здоров'я.

— Подивись лишень на нього! Білий наче крейда! — сказала сестра.

— Пішли, — звеліла мама.

Вона цупко вхопила мене за комір і повела додому. Я чекав на гірше покарання. А тато, побачивши мене, посміхнувся та проказав:

— Чекаю на тебе з Ханукальними свічками. Та маю для тебе подарунка.

— Не заслуговує він на подарунки! Стільки часу вештався по вулицях на холоді. Ти навіть не питаєш, де я його знайшла! — ледь стримуючи себе зауважила мати. — У сусідів наших, у Башеле.

— Це ж яка Башеле? — запитав батько.

— Дружина Авраама Койфмана.

— Що він там робив?

— У них дівчинка, дурненька, він з нею товаришує.

Тато насупився.

— Он як! Проте, зараз Ханука, не хочу зіпсувати свято.

На честь свята батько вдягнув свій оксамитовий тизлик. Свічник із свічками, свічка-запальничка вже стояли на місці. Тато наливав масло та порався з гнотом. Прочитав молитву благословіння, запалив свічку та запальничку. Руда батькова борода світилася золотом. Запустивши руку до кишені, він витяг звідти дзигу та молитовничок у дерев'яній палітурці, на якій спереду була вирізьблена Стіна Плачу, а ззаду — Подвійна печера.

— Молитовничок цей — із Ерец-Ізраелю, — зауважив тато.

— Із Землі Ізраїлю?

Я взяв молитовничок з почуттям радості та благоговіння. Ніколи досі я не тримав у руках жодної речі з тієї далекої святої країни. Мені здалося, що пахощі смоківниці, фініків, теребентину йшли від молитовничка. Всі біблійні розповіді нараз спливали у моїй пам'яті, уяву заповнили видіння Мертвого моря, могили Рахелі, сновидіння Йосефа, драбина, по якій янголи піднімаються вгору та спускаються вниз, а також царі Давид та

Соломон, цариця Савська та Храм. Моя сестра Гінде́ле спитала:

— За що це йому такий подарунок? — І додала: — Найліпша кістка — найгіршій собаці.

— От побачиш, цей хлопець ще завдасть нам сорому й ганьби. Не вірю, що бельфер довів його до воріт. Кожного разу, коли він приводить хлопця, я йому даю миску гречаної каші, — сказала мама.

— Ну, свято є свято, — промовив батько невідомо до кого — до себе чи до нас.

— Ти його розбещуєш, так нічого путнього з хлопця не вийде, — запевнила мама.

— З поміччю Всевишнього буде він благочестивим євреєм, — відказав батько і звернувся до мене: — молися з цього молитовничка. Все, що походить із Землі Ізраїлю, — святе. Ось ця стіна залишилась від знищеного нечестивцями Храму, проте Шехіна над ним завжди присутня. За гріхи євреїв знищено було Храм, але ж Господь наш Бог милосердний прощає наші гріхи. Він — батько наш, а ми його діти. Як на те буде воля Божа, прийде Мошіах і ми всі туди повернемось. На Землю Ізраїлю спуститься вогненний Храм. Оживуть мертві. Дідусі наші, бабусі, прадіди, усі покоління оживуть. Сила сонячного світла всемеро зросте проти сьогоднішнього. Праведники, увінчані коронами, вивчатимуть таїни Тори.

— Мамо, оладки вистигнуть, — нагадала моя сестра Гінде́ле.

— Ой, забула!

Мама з сестрою пішли до кухні.

— Де це ти вештався? Такий мороз на дворі. Ще, не дай Господи, застудишся. Чи не ліпше було б зазирнути до Святої Книги.

— Таточку, я б хотів навчитися мудрості, — почув я свої слова, що неабияк здивували мене.

— Мудрості? Якої саме?

— Чому це влітку жарко, а взимку холодно. Чи далеко до Місяця? Що робиться на зірках? Якої глибини сягає земля? Як високо здіймається небо? Все, все мене цікавить.

— Вся мудрість — у Торі. Сказано бо: Хохма, тобто Тора, збудувала свій дім та звела сім стовпів. У кожній літері Торі — безліч таємниць та мудрості. Ті, що

вивчають Кабалу, знають більше мудрості, ніж всі разом узяті філософи.

— Татусю, вчи зі мною Кабалу.

— Кабала не для малих дітей. До 30 років забороняється вивчати Кабалу.

— А я хочу зараз.

— Почекаєш, ти ще дитина. Скажи-но мені краще, чого це ти ходиш до сусідів? Що то за дівчинка? Якщо вона дурненька, то навіщо вона тобі? Вона тобі не пара.

— Вона не дурненька.

— Ось як? Яка ж вона?

— Вона добра. Хлопці в хедері глузують з мене, дразняться, а вона до мене добра. Як виростемо, вона буде моєю нареченою.

Я говорив, але то промовляла моїми вустами нечиста сила. Я дуже злякався. Тато посміхнувся, потім враз став серйозним.

— Все на небесах. Сказано, що за 40 днів до народження людини, янгол повідомляє: дочка такого-то вийде заміж за сина такого-то. Як звати дівчинку? — запитав тато.

— Шоша.

— Шоша? В тебе була тітка Шоша. Мені вона була тіткою, а тобі — пратіткою.

— Де вона зараз?

— Тітка Шоша? На небі. В раю. Праведницею була. Звичайно ж вона вкупі з усіма праведницями. Бувало їздила до рабина з Белз, то він запрошував її сісти. На старості поїхала до Землі Ізраїлю, там вона і померла.

Помовчавши трохи, він додав:

— Тіло не вічне, але душа живе вічно.

Прочинилися двері, увійшли мама з сестрою, принесли оладки. Поки мати була на кухні, її обличчя знову стало привітним. Сестра посміхалась. Мама вимогливо глянула на мене:

— Ти заблукав, так?

Хотілося мені сказати «ні», але духу не вистачило. Все вона знала, наче якась віщунка. Мої думки мама майже завжди вгадувала. Її великі сірі очі промовисто говорили:

— Мені відомі всі твої дуроці, але ж я все одно маю тебе любити...

СЛОВНИК

- Алейну** — одна з молитов, якими закінчується вранішня служба в синагозі.
- Аш Шолом** (1880—1957) — видатний єврейський письменник, автор багатьох романів та оповідань на їдиш.
- Баал-Шем** (Ізраїль Баал-Шем-Тов, скор. Бешт — 1700—1760) — праведник, цілитель, засновник хасидизму. З 1740 р. жив у Меджибожі (Україна), де понині зберігається його могила.
- Бальфур Джеймс** — міністр закордонних справ Великої Британії на початку ХХ ст. Його ім'ям названо Декларацію про співчуття уряду Її Величності до сіоністських прагнень єврейського народу, опублікованої в листопаді 1917 р.
- Бар Хілеель** — один із законовчителів Талмуда (IV ст. н.е.).
- Бейт-дін** — єврейський релігійний суд.
- Бергельсон Давид** (1884—1952) — єврейський письменник, розстріляний разом з іншими відомими представниками єврейської культури.
- Бялик Хаїм-Нахман** (1873—1934) — видатний поет та прозаїк, писав єврейськими мовами іврит та їдиш.
- Віталь Хаїм** (1542—1620) — відомий кабаліст, учень та послідовник І. Лурії.
- Гавдала** — букв.: розділення, відокремлення. Проводи суботи чи свят.
- Газамір** — соловейко.
- Галер** (1873—1960) — польський генерал.
- Галут (гблес)** — розсіяння, проживання євреїв на чужині.
- Ганейдн** — рай.
- Герцль Теодор** (1860—1904) — засновник Всесвітньої сіоністської організації.
- Гаон** — духовний керівник єврейського народу. Найбільш відомий в новітні часи Віленський Гаон.
- Гемара** — в Гемарі обмірковуються, коментуються тексти Мішни — усного Закону. Гемара та Мішна — складові частини Талмуда.

Гог і Магог — міфічні народи, нашість яких буде потрясінням світу перед приходом Месії.

Гўте вох — побажання доброго тижня у суботу ввечері.

Дйбук — дух померлого, що оселився в живій людині.

Дін-Гора — єврейський релігійний (равинський) суд.

Ешїва — вищий релігійний учбовий заклад, що готує рабинів та викладачів теологічних дисциплін.

Зогар — одна з найважливіших книг Кабали (II ст. н.е.).

Ігерес га Койдеш — досл.: священний лист (Ігерес — лист, послання; Койдеш — святий); різновид коментаря до того чи іншого розділу. Віровчення у вигляді листа від автора до можливого читача (читачів).

Йом-Кіпур — день Всепрощення, присвячений посту та молитвам покаяння.

Йосеф — один з 12 синів праотця Яакова, якого він виділяв своєю увагою та любов'ю.

Кабала (Кабале) — містичний аспект єврейського Віровчення.

Кадїш — молитва сина за покійним батьком чи матір'ю.

Кідуш — церемонія освячення дня над келихом вина у суботні та святкові дні.

Клей Койдеш — досл.: священний посуд; йдеться про того, хто, маючи на це право та відповідну освіту, обіймає офіційну посаду в єврейській релігійній общині: рабин, вчитель хедеру, хазн та інші.

Кобен — священник; звання коена успадковується починаючи від Першопастиря Аарона, старшого брата Моше (Мойсея).

Кол-Нїдрей — молитва в переддень Нового року (Рош-га-Шана).

Кбрах, Датан, Авїрам — біблійні персонажі, супротивники Мойсея.

Ламедвонник — один з 36 Праведників. «Ламед» — назва букви, що має цифрове значення 30, «вав (вов)» — назва букви, цифрове значення якої 6; ламедвов = 36.

Лошн-койдеш — лошн — мова, койдеш — святий; так називають мову Біблії.

Лурія Іцхак (1534—1572) — учений, знавець Кабали.

«Леха дбді» — «Прийди, кохана», гімн суботі.

Маймон Шломо (1753—1800) — єврейський філософ, знавець Кабали.

Мáпу Авраам (1808—1867) — письменник, представник єврейського Просвітництва.

Махпела — подвійна печера, склепіння, в якому поховані біблійні патріархи та їхні дружини (поблизу міста Хеврон, Ізраїль).

Мезузка — зменш. від «мезуза» — косяк. Мезуза — пергамент з двома текстами Тори, заправлений у футлярчик. Кріпиться зверху до косяка дверей єврейських будинків як своєрідний оберіг.

Меїделе Мбїхер-Сфбрїм — літературний псевдонім Шолема Абрамовича (1835—1917), засновника класичної єврейської літератури. Його називають «дїдусем» нової єврейської літератури.

Мїнха — щоденна надвечірня молитва.

Мїква — водойма для купання на знак ритуального очищення.

Мїзрахіст — від «мізрах» (*ivrit*) — схід; прихильник політичного та релігійного сіонізму.

Міснáгід — досл. «опонент». Міснáгдім — супротивники хасидів.

Мішна — складова частина Талмуда, в 63 трактатах якої викладені основні положення єврейського Закону.

Мбйре хойроб — рабин, що обіймає посади судді та вчителя (меламеда).

Мусаф — святкова молитва, що включає 7 благословінь. Того, хто читає цю молитву в синагозі, називають Баал-Мусаф.

Небех — співчутливе слово, близьке за значенням до українських бідолаха, небіжчик.

Ортодокси — прихильники єврейського Віровчення в його не зміненому з часів середньовіччя вигляді.

О́йсіс — літери; **клéйне о́йсіс** — дрібні літери, якими в молитовниках друкуються уривки з Талмуда.

О́йлем габб — потойбічний світ.

О́йлем газé — цей, земний світ.

Перец Іцхак-Лейбуш (1852—1915) — класик нової літератури на їдиш.

Пейсах (Пéсах) — назва єврейського свята Пасхи. Вважають, що ця назва є похідною від слів: пе — уста, сах — багато. Свято Пейсах — багатосте, під час вечірніх трапез читають тексти з Талмуда, що мають назву Агада. Пасхальна Агада — це розповідь про звільнення євреїв з єгипетського рабства. Пейсах починається 14 нісана за єврейським календарем, що припадає на квітень, на початок весняних посівів. Отже, Пейсах — не лише релігійне свято, це також свято Волі та першої засіяної борозни.

Прилуцький Ной (1882—1941) — дослідник мови їдиш та єврейського фольклору, адвокат.

Пурим — від «пур» — жеребок. Свято на відзнаку спасіння євреїв від повного знищення за часів Перського царя Ахашвероша (V ст. до н.е.). Події Пуриму записані в Мегілат Естер — Сувої Есфірі, персонажі якого Аман, Харбона, цариця Вашті, Вайазата згадуються в новелі «Шалахмонес».

Рáбі — звернення до рабина у хасидів.

Рáмбам — аббревіатура повного імені Мойсея бен Маймона (1135—1204), видатного філософа, лікаря, автора Коментарів до Мішни.

Рáші — аббревіатура слова Рабейну (вчитель наш) та імені Шломо Іцхакі (1040—1105), який народився в місті Труа (Франція). Автор найвідоміших та найбільш поширених Коментарів до П'ятикнижжя та Талмуда, пов'язаних з дбайливим лінгвостилістичним аналізом оригінального тексту.

Реб — ввічливе звернення до дорослого чоловіка.

Рéбе — рабин, вчитель (меламед); синонім «рабі».

Рéбецн — дружина ребе.

Рейзен Аврам (1876—1953) — поет, прозаїк, автор значної кількості віршів, що стали народними єврейськими піснями.

Рош-га-Шанá (рошешбне) — свято Нового року у євреїв.

Сабатáй Цві (1626—1676) — Лжемесія.

Самбатіон — легендарна ріка, за якою начебто живуть т. зв. червоновиді євреї, що належали до зниклого 10-колінного царства.

Сгулá (згúле) — засіб, іноді магичний, для зцілення, звільнення від чогось.

Сивáн — місяць єврейського календаря, співпадає з червнем.

Сітра-а́хара — нечиста сила.

Смоленскін Перец (1842—1885) — визначний діяч єврейського Відродження, письменник.

Спіноза Барух (1632—1677) — філософ, прихильник теорії повсюдного проникнення Бога.

Стріндберг А. (1849—1912) — шведський письменник, драматург.

Сукка́ — курінь (кущі) складений з гілок на свято Суккот (Кущів).

Талес — накидка, що її накидають під час молитви.

Талес-ко́гн — талес, який євреї носять під верхньою одежею.

Талму́д — досл.: вчення. На відміну від Танаху, який являв собою писемно зафіксовану частину єврейського Віровчення, Талмуд довгий час був усною Торою, що передавалася мудрецами з покоління в покоління. Перед погрозою забуття усну Тору вирішено було зафіксувати (приблизно IV ст. до н. е.). Остаточне редагування Талмуда, що має дві версії, відносять до IV та VI ст. н. е.: Єрусалимський Талмуд відносять до IV ст., Вавилонський — до VI ст. Талмуд складається з двох частин — Мішни (див. Мішна) та Гемари (див. Гемара).

Тамуз — місяць єврейського календаря, співпадає з липнем.

«Таніа́» — назва теологічного твору рабі Шнеура Залмана (1746—1813), із міста Ляди, засновника вчення Хабад.

Тора́ — досл.: вчення, вказівка; 1) 5 книг єврейської Біблії або П'ятикнижжя Мойсея (Старий Заповіт); 2) вся сукупність єврейської релігійної традиції. В першому значенні Тора є складовою частиною писемно зафіксованого Віровчення, що його Мойсей отримав на горі

Сінай 4 тисячоліття тому. Крім П'ятикнижжя Писемне Вчення включає: Книги Пророків, Сувої Есфірі, Руфі, Псалми Давида, Книгу Еклезіаста та Пісню пісень царя Соломона, Книгу діянь Царів Іудейських. Заголовні літери слів Тода Невіім (Пророка) Ктувім (Книга діянь Царів) утворюють аббревіатуру Танах. (див. Талмуд).

Тфі́лн від «тефіла» (*ivrit*) — молитва, або «філактерії»; вранішня молитва у буденні дні для віруючого єврея у віці 13 років та на все життя починається з накладання «тфілн» — двох кубічної форми коробочок та шкіряних ремінців. В коробочках містяться маленькі пергаментні сувої, на яких від руки написані певні уривки П'ятикнижжя. З допомогою ремінців одну коробочку кріплять до лоба, другу — до лівої руки, на передпліччі як символ відданості Богові серцем, розумом та волею.

Хазн — кантор, виконавець заспіву при молитві.

Ханука́ — свято на честь перемоги Маккавеїв над військом Селевкідів (164 р. до н. е.), звільнення Єрусалима та очищення від осквернення Храму.

Хе́дер — релігійна початкова школа.

Хі́зкія — цар Іудеї (720—692 рр. до н. е.).

Хол-га-Мо́ед — буденні або напівсвяткові дні в свята.

Хосн — наречений.

Хумеш — 5. П'ять книг Тори, П'ятикнижжя Мойсея.

Хупа́ — балдахін, під яким стоять наречені під час весільної церемонії.

Ца́дик — праведник, духовний керівник у хасидів.

Цдака́ — праведність, допомога нужденним.

Цімес — узвар із сухофруктів.

Цбрес — біда, клопоти.

Черніховський Шаул (1875—1943) — видатний єврейський поет, останні роки життя жив в Ізраїлі, помер та похований в Єрусалимі.

Чолнт — суботні страви, що зберігаються теплими з п'ятниці.

Шáла — запитання; звернення до рабина за роз'ясненням окремих положень Закону.

Шалахмбнес — подарунки, частіше печиво, якими обмінюються родичі, друзі, сусіди у свято Пурим.

Шехіна — присутність Бога в реальному світі, його близькість до народу, до окремої людини.

Шнеур Залман (1887—1959) — поет, прозаїк. Писав мовами іврит та їдиш.

Шолом-Алейхем — літературний псевдонім Шолема Рабіновича (1859—1916), славетного класика єврейської літератури мовою їдиш.

Шофáр — баранячий ріг, в який трублять у визначені традицією святкові дні.

Штетл — досл.: містечко; місце проживання євреїв у т. зв. смузі осілости.

Штібл — букв.: хатка, будиночок. Невеличка синагога, що духовно опікується хасидським ребе.

«Шула́міс» — музична драма видатного єврейського драматурга А. Гольдфадена (1840—1908).

Шуша́н-Габіра́ — місто Сузи, столиця Перського царства, з яким пов'язані події, описані в Сувої Есфірі (V ст. до н.е.).

ЗМІСТ

Слово до читача. <i>Фаїна Браверман-Горбач</i>	5
Про дідусів та бабусь	10
Чому кричали гуси?	16
Тато стає «анархістом»	21
По візу	28
Дивовижні дні	34
Нові віяння	40
Реб Ошер — молочар	46
До Ерец-Ізраелю	52
Батлунім — несьогосвітні	58
Страхітлива шала	65
Шалахмонес	71
Трейтл . . .	77
Реб Хаїм із Горшкова	84
Прачка	90
Переддень Хануки у Варшаві	96
Словник	109

Літературно-художнє видання

БАШЕВІС-ЗІНГЕР Іцхак
НА РОЗСУД ДО МОГО ТАТА
Вибрані оповідання

Упорядник **БРАВЕРМАН-ГОРБАЧ Фаїна Григорівна**
(Єврейською (їдиш) та українською мовами)

Відповідальна за випуск **Т.В. Мизгаєва**
Технічний редактор **В.В. Олійник**
Коректор української мови **Л.М. Гримальська**
Комп'ютерна верстка **І.В. Плужник**

Оригінал-макет підготовлено до друку на ПЕОМ
у Головній спеціалізованій редакції літератури
мовами національних меншин України